Gotická kultura: Antropologická perspektiva

Analýza gotické kultury jakožto jedinečného sociokulturního systému

PhDr. BARBORA PŮTOVÁ, Ph.D. et Ph.D., doc. PhDr. VÁCLAV SOUKUP, CSc.
Ústav etnologie, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
Celetná 20, Praha 1, 116 42; e-mail: bonthyl@email.cz; soukup@akademie-avs.cz

ABSTRAKT:
Předmětem studie je analýza gotické kultury jako sociokulturního systému, který představuje unikátní konfiguraci artefaktů, sociokulturních regulativů a idejí sdílených a předávaných členy raně feudální evropské společnosti. Ve studii bude akcentováno antropologické pojetí kultury jako způsobu života sdíleného příslušníky středověké kultury. Pozornost bude věnována jak materiální bázi kultury, jež je spjatá s výrobním způsobem, tak duchovní a symbolické dimenzi vystupující v podobě umění, víry, náboženství, literatury, hudby a tance. Cílem studie je popsat a interpretovat gotickou kulturu z holistické perspektivy a podat její komplexní obraz v intencích antropologicky koncipovaných dějin kultury.

KLÍČOVÁ SLOVA:
gotika, středověká kultura, umělecký sloh, společnost, každodennost

ABSTRACT:
The subject of this study is the analysis of Gothic culture as a socio-cultural system which represents a unique configuration of artefacts, socio-cultural regulators and ideas shared and passed on by members of early feudal European society. This study accentuates the anthropologic approach towards culture as a way of life shared by members of medieval culture. It focuses on material basis of the culture linked to production method as well as on its spiritual and symbolic dimension represented by art, faith, religion, literature, music and dance. The study aims to describe and interpret Gothic culture from the holistic perspective and present its comprehensive picture within intentions of cultural history conceived as anthropological science.

KEYWORDS:
gotika, středověká kultura, umělecký sloh, společnost, každodennost

„Člověk je mírou dějin“
(Lucien Febvre)

Ve 13. až 15. století se na území Evropy začala rozvíjet gotická kultura. Na gotiku je možné pohlížet z perspektivy dějin umění, archeologie a historie jako na středověký umělecký sloh. Z antropologické perspektivy ale gotická kultura představuje mnohem komplexnější fenomén nežli třídu uměleckých věcí a jevů. Antropologové považují gotiku za unikátní typ sociokulturního systému, který zahrnuje svébytnou konfiguraci artefaktů, sociokulturních regulativů a idejí utvářejících životní způsob a sdílené modely myšlení lidí v době vrcholného středověku. Gotické artefakty se dochovaly jako produkty cílevědomé lidské práce, materializované do podoby architektury, výtvarného umění, knih a řemeslných výrobků, k nimž patří pracovní nástroje, zbraně, nábytek, oděvy a další věci každodenní potřeby. Středověké sociokulturní regulativy a ideje je možné rekonstruovat na základě analýzy dobových literárních pramenů nebo symbolů a významů, jež jsou zakódované v dochované gotické materiální kultuře. Historická antropologie, která překročila hranici tradiční historie a věd o umění, učinila předmětem studia gotické kultury různé dimenze způsobu života středověkého člověka - jeho vztah k času, prostoru, práci, víře, umění, lásce, tělu, životu i smrti.

DUCHOVNÍ A MATERIÁLNÍ BÁZE GOTICKÉ KULTURY

Duchovní bázi gotické kultury tvořilo křesťanství. Rozhodující roli z tohoto hlediska sehrála církev, která byla v období středověku hospodářsky, ideologicky a politicky nejcentralizovanější organizací v Evropě. Kontrolovala přístup ke vzdělání a prostřednictvím náboženské ideologie legitimovala světský feudální řád. Křesťanská věrouka utvářela normativní a hodnotový systém středověké kultury a determinovala způsob života všech vrstev obyvatelstva. Biblická dogmata byla základem víry, vědeckého poznání a filozofie. Církev formulovala sociokulturní regulativy jako rituály zbožnosti, křesťanské příkazy a zákazy, mravní kritéria pro výchovu a principy upevňující vědomí náboženské sounáležitosti. Součástí běžného chování se stala jednoduchá symbolická gesta, jako je křižování, každodenní modlitby, pravidelné návštěvy kostelů a cyklicky se opakující celoroční náboženské úkony (Le Goff 2005).

Kulturní ideje byly v období gotické kultury formulovány a šířeny prostřednictvím scholastiky, která odmítala objektivní empirické studium člověka a přírody a podřídila vědu náboženské víře. Scholastika byla nejdříve pěstována a přednášena na středověkých církevních školách, později na univerzitách. Zde se pokoušela filozofickými prostředky obhájit církevní dogmata a vybudovat ucelený teologický systém, sjednocující antické vědění s křesťanskou věroukou obsaženou v bibli.

Vrcholným představitelem středověké scholastiky byl italský teolog Tomáš Akvinský (1225-1274), který ve svém filozofickém systému provedl syntézu Aristotelova učení a biblických dogmat. Tomáš Akvinský byl přesvědčen, že filozofickým poznáním smyslových věcí jako Božích výtvorů se člověk povznáší k poznání samotného Boha. Ve sporu o podstatu obecných pojmů (univerzálií), který byl scholastiky zahájen již v období románské kultury, se Tomáš Akvinský postavil na stranu umírněného realismu. V boji proti nominalistům, pokládajících obecné pojmy jakožto jména za druhotné a empirické věci za prvotní, se snažil dokázat, že obecné pojmy v Božím rozumu existovaly před empirickými věcmi, jako jejich praobrazy (Novák, Dvořák 2011).

Navzdory snaze Tomáše Akvinského bránit principy realismu jeho následovníci, jako například anglický teolog a filozof William Ockham (kolem 1285-kolem 1349), prosadili ve filozofii a scholastice principy nominalismu. Tomáš Akvinský, stejně jako všichni středověcí kreacionisté, byl přesvědčen, že všechny živočišné a rostlinné druhy byly stvořeny Bohem, vzestupně od nejjednodušších živých forem až k těm nejsložitějším a nejkomplexnějším - lidem. Tato ontologická gradace ale nebyla středověkými učenci považována za vývoj, neboť scholastika nepřipouštěla možnost, že by se jeden druh mohl vyvinout v další. Podle Tomáše Akvinského jsou jednotlivé druhy a jejich místo v přírodě neměnné a každý tvor je spojen s dalším ve „velkém řetězci bytí“ (scala naturae). Středověký obraz světa byl založen na principu hierarchie a uspořádán do podoby nezvratné a neměnné pyramidy, na jejímž vrcholu stojí Bůh. Od něho se směrem dolů odvíjel řetězec bytí světa andělů, lidí, zvířat, rostlin a kamenů. Středověké kosmologii, založené na hierarchii, analogicky odpovídala sociální stratifikace feudální společnosti. Na vrcholku světské hierarchie středověkého světa lidí stál císař nebo král, který byl považován za vládce z Boží milosti. Poté následovala vrstva feudálů a šlechty, se svou vlastní vnitřní hierarchií, dále následovali řemeslníci a obchodníci a nakonec svobodní sedláci a nevolníci (Floss 2008).

Materiální bázi gotické kultury tvořila zemědělská produkce, řemeslná výroba a obchod. Obdělávání zemědělské půdy, jejíž plocha byla rozšiřována žďářením lesů, umožnil pluh se železnou radlicí a kypřicí hrábě nebo brány. Základem hospodaření byla úhorová soustava, ze které se vyvinulo trojstranné (trojhonné) hospodaření, při kterém se pravidelně každým rokem střídal na obdělávaném pozemku ozim, jař a úhor. Tento systém zabraňoval úplnému vyčerpání půdy, neboť úhor po určité období ležel ladem.

Základní zemědělskou plodinou bylo obilí (ječmen, oves, pšenice, žito), které se žalo srpem a dále zpracovávalo cepy na udusaném mlatu. Ke skladování obilí nejdříve sloužily vypálené obilní jámy (obilnice), později zásobníky z pálené hlíny a nakonec zemědělské sýpky (špejchary). Vedle obilí se pěstovaly také luštěniny, zelenina, ovoce, vinná réva a len, který sloužil jako surovina pro výrobu plátna. S rostlinnou výrobou byla spjatá živočišná výroba (chov vepřů, hovězího dobytka a ovcí). Zdokonalování zemědělské výroby, rozvoj dopravy a obchodu umožnily oddělení řemesla od zemědělství (van Bath 1963, Leturcq 2004).

Řemesla se rychle rozvíjela v podhradí sídel feudálů a řemeslných osadách, které vznikaly na křižovatkách obchodních cest. Z těchto tržních a řemeslných osad již v období románské kultury vznikala města, jejichž další rozvoj vedl k posílení obchodu a peněžního hospodářství (Petráň 1985, Gurevič 1999).

Středověká gotická města byla předním centrem profánní kultury, neboť jejich správní systém byl založen na principech městského práva, městské svobody a městského míru. Středověká města lze podle výrobního charakteru rozlišit na dva základní typy. První typ představují řemeslnická města spjatá se zemědělskou produkcí, druhý typ reprezentují města výrobně specializovaná, pro která byla typická převaha jednoho výrobního odvětví, jako je například soukenictví nebo hornictví. Města se postupně vymaňovala z vlivu církve a feudální šlechty a ve stále větší míře, jako svéprávná výrobní a obchodní centra, soustřeďovala kapitál v prvních bankovních domech. Vedle měst živelně vznikajících v podhradí a na obchodních stezkách byla panovníky programově zakládána zcela nová města „na zeleném drnu“, která obvykle měla pravidelný půdorys s pravoúhlým protínáním ulic a čtyřúhelným náměstím.

Středověké gotické město tvořily bloky ulic, které se dělily na úzké parcely, v jejichž přední části stály měšťanské domy se štítovým průčelím nebo s podloubím. Některé výstavné domy měly gotický arkýř, někdy i věž. Mezi nejhonosnější městské budovy patřily farní chrám, radnice a paláce, zpravidla vybavené strážní baštou nebo velkou věží. Výstavba radnic, zpravidla na tržišti, vyžadovala i další teritorium, kde byly zajišťovány funkce majetkoprávní (měrné jednotky), soudní (výkon trestu) a vojenské (zbrojnice a přehlídky městské hotovosti). Městské ulice byly přes den plné lidí a zaplněné vozy. Po jejich stranách stály volně přístupné řemeslnické dílny a kupily se zde stánky obchodníků. Obchodní činnost si vyžádala nové sklady a tržiště. U kašny nebo u městské studně si lidé sdělovali různé novinky a dohadovali obchodní schůzky. Na ulicích a v uličkách vysedávali a přespávali také žebráci, neboť zde byl jejich domov.

Jen málo ulic bylo dlážděných a městská kanalizace neexistovala. Odpadky, které se na ulice běžně vyhazovaly, proto nechávala městská správa odklízet. Města byla obklopena hradbami s baštami a vyzdívaným příkopem. Městské hradby primárně plnily obrannou funkci, ale současně byly symbolem ekonomické síly a prosperity (Petráň 1985, Goetz 2005, Klápště 2005). Ukázkou vyspělého gotického fortifikačního systému jsou například dochované hradby ve městech Ávila (Španělsko), Carcassonne (Francie) a Rhodos (Řecko). Vstup do města zabezpečovaly pevné brány s padací mříží, které fyzicky i symbolicky oddělovaly svět středověké kultury a přírody. Pouhý vstup do města však nezaručoval status měšťana. Nově příchozí musel podstoupit roční zkušební pobyt, po němž mohl aspirovat o přidělení měšťanského práva (Le Goff 1999).

V období gotické kultury byl do městského areálu vnesen architektonický řád, jejž charakterizují vyměřené ulice, domovní pozemky a pravidelné bloky zástavby. Ideální model představoval šachovnicový (čtyřúhelníkový) půdorys města, v němž se ulice protínají v pravých úhlech. Hlavní ulice vedly na náměstí ve středu města, kde se nacházel i kostel a hřbitov obehnaný zdí, a spojovaly rohy náměstí s branami.

Náměstí a přiléhající ulice byly zastaveny kamennými paláci a domy, pokrytými taškovou krytinou, a kamennými paláci věžového typu nebo síňovými paláci, jež vlastnili příslušníci vyšší sociální vrstvy. Stavební prostor měst vymezovaly linie hradeb. Na předměstí a v okolí města byla koncentrována zemědělská výroba. Prosperující města výrazně ovlivnila ráz středověké krajiny a stala se významnou součástí středověké sídelní sítě hradů, tvrzí, vesnic a klášterů. K proměnám krajiny přispěly také cesty, které představovaly stále složitější komunikační síť umožňující přesun lidí, surovin, zboží i informací (Koch 2008).

Gotická kultura v sobě unikátním způsobem spojovala sakrální (posvátnou) a profánní (světskou) dimenzi každodenního života příslušníků středověké společnosti. Sakrální svět byl spjatý s aktivitou církve, která usilovala o literární, filozofické a výtvarné ztvárnění nadpozemských pravd křesťanského zjevení a umělecké vyjádření duchovní podstaty lidského života. Gotická kultura a umění z tohoto hlediska plnily funkci vizuálního jazyka určeného k oslavě dominantního místa církve ve společnosti. ▶

Gotická kultura v sobě unikátním způsobem spojovala sakrální (posvátnou) a profánní (světskou) dimenzi každodenního života.

Profánní svět byl spjatý zejména s každodenním způsobem života šlechty a prostého lidu v kontextu hradů, vesnic a měst. Materiální objektivací gotiky na sakrální úrovni byly katedrála, kostel a klášter, na úrovni profánní hrad, vesnice a město.

Sakrální stavby na straně jedné a profánní stavby na straně druhé představují specifické kulturní komplexy, které integrovaly široké spektrum kulturních prvků a vzorců chování typických pro způsob života té doby. Katedrály, kostely a kláštery plnily funkci transcendentního spojení středověkého člověka s Bohem. Tyto stavby byly objektivací normativního a ideového světa křesťanské víry, který vyjadřovaly prostřednictvím unikátního spojení prostoru, světla, vitráží, obrazů, soch a vícehlasé církevní hudby.

Ústředním principem, který prostupoval všemi projevy gotického umění, byla vertikalita, která se promítla do architektury i oduševeného esovitého postoje gotických soch, symbolicky směřujících vzhůru k nebesům. Všechny dimenze gotické kultury se protínaly v sakrálním prostoru katedrál a kostelů, které je možné považovat za nositele symbolických hodnot, norem a idejí závazných pro všechny příslušníky středověké kultury. Gotická katedrála ztělesňovala středověký mikrokosmos a specifický sémiotický text, v jehož rámci bylo možné číst a interpretovat slova bible nejen na úrovni kázání, ale také prostřednictvím náboženských témat zobrazených na portálech, reliéfech, okenních vitrážích, oltářích, sochách, obrazech a nástěnných malbách. Interiér katedrál byl magickým duchovním prostorem umožňujícím intenzivní prožívání mystických náboženských idejí.

Katedrála nebyla pouze místem modlitby, ale také zdrojem estetických zážitků a náboženského poznání. Sochy na portálech, nástěnné malby a deskové obrazy věřící seznamovaly se životy svatých a příběhy, které jsou obsažené v bibli (Ohler 2006). Katedrálu lze označit za místo „slávy a nádhery, neboť pod klenbou chrámové lodi a chóru, mezi obrovskými vyšívanými závěsy či tapiseriemi, ve vůni kadidla a čerstvého kvítí, sypaného do umných koberců, se konala dlouhá procesí, výpravná představení i živé obrazy“ (Heers 2006: 36). V katedrále nebo na prostranství před ní mohl každý přihlížet náboženským hrám a mystériím. V blízkosti katedrál (někdy i v jejich interiéru) se také odehrávaly světské aktivity, jako byly trhy a jarmarky.

Významnými centry středověké kultury a vzdělanosti byly kláštery. Klášterní architektura představuje relativně standardizovanou a uzavřenou urbánní zástavbu, obvykle tvořenou obytnými budovami pro řeholníky, kostelem s přilehlou křížovou chodbou a rajským dvorem obklopeným arkádami. Součástí širšího klášterního areálu byl hřbitov a budovy, které sloužily hospodářským účelům (klášterní huť, mlýn, cihelna, hrnčírna aj.). Kláštery přispěly k hospodářskému a zemědělskému rozvoji středověké Evropy tím, že programově zakládaly nové vesnice, podporovaly obchod a těžbu surovin. Primární funkcí klášterů jako církevních institucí ale byla služba Bohu, která se podle řeholí dělila na klášterní komplexy mnišských řádů nebo komendy řádů rytířských (Lawrence 2001, Ohler 2006).

Gotické kláštery, katedrály a kostely byly primárně spjaty se sakrální dimenzí středověké kultury, zatímco hrady, vesnice a města představovaly objektivaci života profánního. Symbolem narůstající expanze světské kultury do světa přírody se staly na jedné straně hradby středověkých hradů a měst, na straně druhé plocha kultivované zemědělské půdy. Hranice vymezené prostřednictvím mohutných hradeb ale svědčí o politicky a vojensky neklidné době.

Hrad proto ve své architektuře spojoval funkci obrannou, obytnou, politickou a mocenskou. Prostřednictvím hradní architektury feudální šlechta demonstrovala svoji moc nad ovládaným panstvím (lénem), svými poddanými i potenciálními cizími útočníky. Hrad, jako opevněné panské sídlo, byl většinou vybudován na vyvýšeném místě chráněném příkopy či řekou. Jednalo se o architektonický komplex, který obvykle zahrnoval silné hradby, mohutné obranné věže, obytný palác a hradní kapli. Mezi vrcholné ukázky gotické hradní architektury patří například hrady Angers (Francie), Castello del Monte v Apulii (Itálie), Coca (Španělsko), Conwy (Wales) a Malbork (Polsko). Hrady neplnily pouze obrannou a správní funkci, ale byly také místem, kde se rozvíjela svébytná dvorská šlechtická kultura, která byla založena na středověkém ideálu rytíře, preferujícího takové aktivity, jako je lov, hostina, turnaj, válečné řemeslo, sport, hry a tanec (Petráň 1985, Durdík 2005).

Společenské vzorce chování se v rámci dvorské kultury podřizovaly dobovým představám estetiky a krásy. Dokonce i fyzický boj nalezl svoji slavnostní formu v podobě etikety a pravidel rytířských turnajů. Dvorná láska, zachycená v literatuře a vyjádřená prostřednictvím hudby a tance, byla součástí širší stylizace feudála do podoby rytíře, který představoval ideál křesťanského bojovníka sloužícího Bohu, svému pánu a vyvolené dámě. Klasickou ukázkou dvorské literární tvorby je Roman de la Rose (Román o Růži, kolem roku 1230), který napsal francouzský trubadúr Guillaume de Lorris (kolem 1205–po 1240). Jedná se o veršovanou skladbu, která v alegorické formě líčí milostnou strategii kurtoazní lásky a současně shrnuje dobové vědění a myšlení (Lorris 1977). Vrcholným představitelem gotické milostné poezie byl také francouzský básník a hudebník Guillaume de Machaut (kolem 1300–1377), který ve službách krále Jana Lucemburského (1296–1346) pobýval také v Čechách (Machaut 1977).

Dvorská kultura byla mezinárodní a po všech evropských dvorech ji rozšířili trubadúři a žakéři, kteří ve své profesi spojovali hudbu, tanec, divadlo i literaturu. Mezi literární památky, které vyjadřují ideály dvorské kultury, patří zejména dvorská lyrika a rytířská epika. Ve 14. století, době kdy se v hudbě výrazně začíná prosazovat polyfonní kompozice, dochází také k obohacení rytmiky a melodiky. Tento hudební trend je označován jako „nové umění“ (ars nova). Vícehlasé písně mají nápěv v nejvyšším hlasu, který je doprovázen jedním či více hlasy instrumentálními. Texty čerpají z francouzské lyriky truvérského typu.

Paralelně se světskou hudbou a literaturou ale vznikala také díla vyjadřující sakrální dimenzi gotické kultury. Jednalo se zejména o literární legendy, věnované osudům světců a církevní zpěvy, jejichž základem byl i nadále středověký gregoriánský chorál (Černý 1958, 1970, Hrčková 2005).

GOTICKÉ VÝTVARNÉ UMĚNÍ A ARCHITEKTURA

Zrození gotické kultury souvisí se vznikem nových principů a postupů, které se nejvýrazněji projevily ve výtvarném umění. Gotickou kulturu spojuje s předcházejícím obdobím románské kultury zájem o spirituálnost. V románském umění se však spirituálnost projevovala téměř v abstraktní podobě, zejména v symbolech, které materializovaly a objektivovaly církevní učení. Oproti tomu v gotickém umění byly náboženská spirituálnost a církevní učení vyjadřovány ve stále větší míře prostřednictvím reflexe životní reality a smyslové skutečnosti.

Zatímco se románští umělci podřizovali zákonům spekulativního systému a vytvářeli v sochařství a malířství stylizovaná nebo geometrická díla, gotičtí umělci tento typ logiky odmítli a nahradili ji nevypočitatelnou a rozmanitou logikou světa přírody. Zájem o smyslový a reálný svět však v závěrečných fázích vývoje gotické kultury vedl k potlačení středověké spirituality a vyústil ve zrození novověké renesanční kultury. Na vývoj gotického výtvarného umění lze pohlížet jako na proces postupného zesvětšťování umělecké kultury.

Mezi výtvarnými umělci začal postupně převládat laický živel a počali se sdružovat po vzoru ostatních řemeslníků do bratrstev a cechů, jež převzaly funkce, které dříve plnily klášterní konventy (Pátková 2005). K šíření profánních idejí přispívaly migrující mezinárodní stavební hutě, realizující široké spektrum světských zakázek souvisejících s nárůstem urbanizace. Zatímco hutě byly mezinárodními organizacemi, kde působilo mnoho zahraničních řemeslníků, cechy byly striktně vázány na přesně vymezené geografické teritorium. Lišily se také tím, že cechovní mistři se směli podílet na realizaci jedné, maximálně dvou zakázek, zatímco huť realizovala několik projektů najednou. Architekt huti disponoval teoretickými znalostmi i praktickými zkušenostmi a zastával funkci jak projektanta, tak stavitele. V kamenické huti trvalo učňovské období pět let. Délka praxe ovlivňovala typ práce, jíž přidělovali mistři tovaryšům. Zástupcem verkmistra (architekt) se mohl stát parléř – kameník, ovládající stavební postupy po stránce technologické, výtvarné i estetické. Tvůrci gotických artefaktů, které dnes považujeme za umělce, se označovali společně s řemeslníky artifices. V pozdním středověku začínají narůstat podpisy uměleckých děl, jež zdůrazňují kultivovaný a intelektuální rozměr umělcova záměru (Petráň 1985, Castelnuovo 1999, John, Kovář 2006).

DROLERIE HRÁČŮ STOLNÍCH HER, 1344 © Bodleian Library, Oxford

PŘEDNÁŠKA NA BOLOŇSKÉ UNIVERZITĚ, Liber ethicorum des Henricus de Alemannia, Laurentius de Voltolina, 14. století © Staatliche Museen zu Berlin

TANEC SMRTI, Liber Chronicarum, Hartmann Schedel, 1493 © Die Bayerische Staatsbibliothek, München

Gotika vznikla jako svébytný architektonický sloh v polovině 12. století na území severní Francie v Île de France a Normandii. Tento sloh není produktem cílevědomého myšlenkového úsilí nebo ideového programu, ale spíše výsledkem technického vývoje, jímž prošly stavební formy a postupy užívané v románské architektuře. Geneze nového slohu je spjatá se stavbou benediktinského chrámu v Saint-Denis (v severní části metropolitní oblasti Paříže), který vznikl v letech 1140–1144 z iniciativy opata Sugera (1081–1151). V průběhu budování tohoto chrámu byl poprvé uplatněn systém žebrových kleneb podepíraných lomenými příčnými pásy, které zajistily stabilitu stavby (Suger 2006).

Základní rozdíl mezi gotickým a románským slohem spočívá v tom, že došlo ke změně masivní konstrukce nosné kamenné zdi na odlehčenou konstrukci kostrovou. Toho bylo dosaženo spojením lomeného oblouku s žebrovou klenbou, která sváděla tlaky do nosných pilířů. Na vrcholku každého klenebního pole uzamykal klenbu závěrečný kámen – svorník, obsahující koncovou část každého žebra. Optimalizaci statického zatížení a eliminaci části tlaků umožňoval vnější opěrný vertikální systém. Nahrazení románského polokruhového klenebního oblouku gotickým hrotitým (lomeným) obloukem vedlo k celkovému odlehčení stavby a vtisklo gotickým katedrálám vznosnou výšku. Tento technický pokrok umožnil rozevřít stěny chrámů širokými, vysokými okny, vyplněnými barevnými vitrážemi, jimiž do interiéru proudilo magicky působící světlo. Odlehčení nosné konstrukce (zeď, sloup, pilíř) nalezlo své vyjádření v odhmotnění stavby a vznosné vertikalitě, která představuje typický znak vrcholné gotické architektury. Chór katedrál byl zpravidla rozšířen o ochoz s věncem kaplí. V bohatě zdobeném průčelí se nacházelo kulaté okno (rozeta) se složitou kružbou. U postranních oken, která byla vyplněna barevnými vitrážemi zobrazujícími geografické,

rostlinné nebo figurální výjevy, byla kružba střídmější. K hlavnímu průčelí, někdy i k bokům lodi, byly přičleněny vysoké gotické věže zdobené četnými dekorativními prvky a plastickými architektonickými články.

Mezi vrcholná díla francouzské gotické architektury patří katedrály v Albi, Amiensu, Chartres, Remeši, Rouenu a Paříži, papežský palác v Avignonu nebo klášter Mont-Saint-Michel. Expanzi sakrální gotické kultury na území Evropy dokládají gotické katedrály v Kolíně nad Rýnem, Marburku a Norimberku (Německo), v Canterbury, Ely, Lincolnu, Salisbury a Wellsu (Anglie), Barceloně, Leónu a Seville (Španělsko), Miláně a Orvietu (Itálie), Ženevě (Švýcarsko), ve Vídni (Rakousko), v Praze (Česká republika), Roskilde (Dánsko) a Trondheimu (Norsko) (Duby 2002, Ohler 2006, Koch 2008, Kuthan, Royt 2011).

Gotická architektura nalezla své uplatnění také v profánních stavbách, jako jsou Dóžecí palác v Benátkách (Itálie), soukenické burzy v Bruggách a Ypres (Belgie), celnice v Norimberku (Německo), zájezdní hostinec U Jiřího v Glastonbury (Anglie), špitál ve městě Rhodos (Řecko), gotický most v Praze atd. S rozvojem kamenictví v pozdním středověku vznikaly stále složitější architektonické prvky, jako jsou různé varianty lomeného oblouku (oslí hřbet, kýlový oblouk, tudorský oblouk), nové typy okenní kružby (plamínková, perpendikulární) a stále rafinovanější žebrové klenby (vějířová, hvězdicová, síťová). Obecně lze vývoj gotické architektury rozdělit do několika fází. Zrození gotiky jako stavebního slohu je spjato s přelomem 12. a 13. století, kdy se v architektuře postupně začala uplatňovat křížová klenba vyztužená žebry. Ve 13. století již vykrystalizovala klasická podoba gotického slohu - v architektuře byly potlačeny masivní zdi a dominovaly konstrukční prvky zdůrazňující princip vertikality, ve výtvarném umění se prosadil nový typ estetiky glorifikující spiritualismus. Ve 13. a 14. století se vrcholná gotika jako univerzální sloh rozšířila po celé Evropě. Pouze v Itálii byl její vliv krátkodobý. V 15. století gotika postupně vyčerpala svůj tvůrčí potenciál a nabývala stále více na manýristicky hypertrofované dekorativní podobě. V architektuře se tento trend projevil budováním stále složitějších klenebních struktur a diferenciovanějších typů oblouků a okenních kružeb. Přesto i v tomto období vznikla řada velmi kvalitních staveb.

Na území České republiky reprezentuje špičkovou podobu pozdně gotické architektury chrám svaté Barbory v Kutné Hoře s rafinovanou a složitou sítí kroužených žeber. V Anglii byla hra s gotickým architektonickým tvaroslovím dovedena k dokonalosti v Cambridgi (kaple King's College), kde byla vybudována dekorativní vějířová klenba, ve které se kamenné oblouky sugestivně rozvětvují jako vrchol palmových listů.

Z antropologického hlediska je nesmírně zajímavá portugalská manuelská gotika, která ve své dekorativní výzdobě absorbovala a výtvarně zpracovala motivy inspirované zámořskými plavbami. Dekorativní součástí pozdně gotických průčelí a portálů se zde totiž staly námořní navigační pomůcky, lana, kotvy a mořská flóra a fauna. Manuelská gotika stojí na samé hranici mizícího světa středověku a rodící se kultury renesance a humanismu (Petráň 1985, Ullmann 1987).

Jako knižní ilustrační technika se vedle iluminací prosadil zejména dřevořez. V rané fázi bylo gotické malířství poplatné plošnému schematismu. V průběhu dalšího vývoje byla výrazová lineárnost a plošnost postupně nahrazena trojrozměrnou modelací tvaru lidského těla a plastickým zobrazením záhybové struktury draperií šatů. Kolem roku 1400 se ve výtvarném umění zformoval mezinárodní gotický sloh (krásný sloh nebo také měkký sloh).

Ten se projevil v malířství i sochařství zejména v typu tzv. krásných Madon, pro které je charakteristické esovité prohnutí těla, oduševnělý a ušlechtilý výraz obličeje a bohatost draperie, jež je uspořádána v rytmicky skládaných záhybech. V období pozdní gotiky malíři usilovali o zachycení skutečné perspektivy a realistické zobrazení lidského těla v kontextu architektury nebo přírody. Řešení těchto úkolů již v plném rozsahu anticipuje nástup renesanční kultury (Pešina 1970, Homolka 1976).

Přední roli v dějinách gotické malby sehrálo knižní malířství. Knižní dílny vznikaly nejdříve v klášterech, později se umění malířské výzdoby rukopisů prosadilo také na univerzitách a panovnických dvorech. V období vrcholné gotiky se v knižní malbě uplatnil výzdobný systém, v němž se písmo, iniciály, obraz a dekorativní prvky, jako jsou bordury a drolerie, vzájemně doplňují a vytváří tak jednotný umělecký účinek (Krása 1990). Po roce 1320 se v knižní malbě stále více prosazuje realismus, usilující o co nejvěrnější zobrazení iluze prostoru, světla a plastického tvaru. Kolem roku 1400 měla již knižní ilustrace vedoucí postavení mezi dalšími malířskými obory a přední iluminátoři, podporovaní panovníky a bohatými feudály, tvořivě stimulovali další vývoj deskové malby.

Zvláštní místo v umělecké a řemeslné tvorbě zaujímají tkané gobelíny, které zachycují široké spektrum témat od náboženských motivů přes alegorické a mytologické příběhy k obrazům každodenního života. Gotická kultura se rychle šířila z Francie do dalších zemí středověké Evropy a prostřednictvím křižáckých výprav pronikla i na území Předního východu, kde nalezla své vyjádření zejména v mohutných hradech. Přestože je možné sledovat vývoj gotiky jako plynulé kontinuum rané, vrcholné a pozdní gotiky, v jednotlivých evropských zemích se tento sloh rozvíjel v různém časovém období a měl svá lokální kulturní specifika. V národním kontextu je proto možné v architektuře diferencovat mezi specifickými styly gotiky svislé (Anglie), plaménkové (Francie), isabelské (Španělsko), manuelské (Portugalsko), hanzovní (Pobaltské země) apod. (Benešovská et al. 2001).

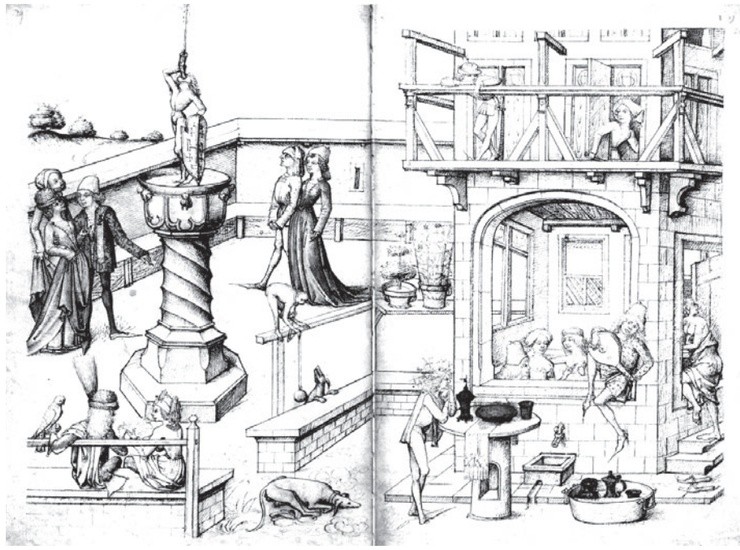

VEŘEJNÉ LÁZNĚ, Hausbuch Wolfegg, po roce 1480 © Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg

LIDSKÉ TĚLO A FENOMÉN TĚLESNOSTI V GOTICKÉ KULTUŘE

Pochopit způsob života v období vrcholného středověku umožňoval vztah člověka k tělesnosti a lidskému tělu. Péče o lidské tělo z hlediska potravních návyků, hygieny, kosmetiky, odívání, erotiky, zdraví, nemoci i umírání představuje důležitou součást života středověkého člověka. Životní styl v období gotické kultury výrazně ovlivňovala skutečnost, že „všichni bez výjimky rádi jedli a pili" (Verdon 2003: 87).

Velice oblíbené byly bohaté hostiny, které příslušníci majetných vrstev obyvatelstva považovali za chvíle odpočinku doprovázené konverzací, hudbou a zpěvem. Pro šlechtu a zámožné měšťany „jíst dobře" znamenalo „jíst hodně". Konzumace jídla v té době již nesloužila pouze k zásobování lidského organismu potravou, ale také ke gurmánskému potěšení a demonstraci sociálního statusu, a to navzdory tomu, že církev tělesné hříchy, jako jsou mlsnost, obžerství a opilství, kritizovala. Na požívání potravy v době vrcholného středověku je tak možné se dívat ze dvou hledisek. Jako na funkční adaptační chování a současně jako na kulturní konstrukci a symbolickou sémiotickou zprávu vypovídající o postavení, hodnotách, normách a životním stylu různých sociálních vrstev a stavů v období gotické kultury.

Ve středověku měli pitky a nezřízené žranice ve společenském životě velký význam. Hlavní složkou jídelníčku šlechty a bohaté městské aristokracie bylo maso, přičemž zelenina byla používána spíše jen jako obloha. Další položku bohatých šlechtických hostin tvořila zvěřina. Součástí menu byla také drůbež, sladkovodní i mořské ryby, husté polévky, cukrovinky, ovoce, oříšky a víno. Čím nižší a chudší byla sociální vrstva obyvatelstva, tím menší byl přísun živočišných proteinů.

Prostí lidé, v jejichž životě byly hostiny zřídkavé, konzumovali ve všední den jídlo, zpravidla dvakrát - dopoledne po mši svaté kolem 10 hodiny (oběd) a odpoledne mezi čtvrtou a šestou hodinou (večeře) v závislosti na ročním období. Častější konzumace jídla byla považována za rozmařilou. Pouze děti a staří lidé mohli jíst třikrát až čtyřikrát denně. Obědy a večeře prostého lidu tvořily tři chody, jež bylo možné jíst samostatně. Jednalo se většinou o kaši, maso a chléb.

Pro středověk bylo typické společné stolování. Při konzumaci jídla se tak setkávali a vzájemně spolu komunikovali všichni členové dané komunity - sedláci s čeledí, šlechta s družinou, mniši se služebníky nebo univerzitní mistři se svými žáky. Jednotlivá místa u stolu svojí polohou vyjadřovala konkrétní status stolovníků. V čele stolu usedal nejvýznamnější muž, jemuž se jako prvnímu podávalo jídlo a vždy obdržel nejlepší porci masa. Místo proti němu zaujímal nejčestnější stolovník, zatímco kraje stolu byly vyhrazeny méně významným stolovníkům nebo dětem (Montanari 2003, Verdon 2003).

Ve 12. až 13. století nastal úbytek zvěřiny, chovalo se méně prasat a drůbež se stala svátečním pokrmem. V tomto období pšenice představovala přední obilninu pro měšťany a šlechtu, zatímco venkované se živili i nadále pící. Ovšem i měšťanský chléb byl doplňován o méně kvalitní obilniny, luštěniny a kaštany. Pšenice a bílý chléb představovaly statusový symbol a demonstrovaly ve vztahu k venkovu městský způsob života.

Ve dvorském prostředí se zrodila aristokratická kultura stolování. Její součástí byl stůl, ubrusy, nádobí, vytříbená společnost a zdvořilé chování, příjemná konverzace, hudba a divadlo. Důraz byl kladen na vůni, chuť i barvy, které jídlo a jeho konzumaci doprovázely. Ve 13. století ve stále větší míře pronikalo do evropské gastronomie orientální koření, symbol bohatství a okázalosti. Mezi oblíbená koření v té době patřily zázvor, kardamom, skořice, hřebíček, muškátový oříšek, šafrán a pepř (Favier 2006).

V průběhu 14. a 15. století se součástí stolování staly talíře, poháry, korbely, číše, konvičky a dózy na cukrovinky. Dřevěné příbory byly postupně nahrazovány příbory vyrobenými z kovu. Jako příbor zpočátku sloužil špičatý nůž, užívaný ke krájení masa, a lžíce, jíž se nabírala potrava z mísy. Lžíce se původně zhotovovaly ze dřeva nebo kosti, později byl k jejich výrobě užíván bronz, stříbro, mosaz a dokonce i zlato. Malé kovové vidličky, které se objevují mnohem později než nože a lžíce, byly používány k nabírání konfetů (bonbonů), jimiž bylo proslazené větší ovoce nebo ořechy v páleném cukru. Keramické i kameninové nádobí podléhalo požadavkům luxusu, zdobnosti a nevšednosti. Součástí kuchyňského vybavení domácnosti šlechty i měšťanů se postupně staly také výrobky ze skla. Stoly se pokrývaly ubrusy.

Ustálila se také pravidla chování a stolování, k nimž patřily zejména modlitba před jídlem a zkouška nezávadnosti pokrmů, pokud hrozila obava z jejich otrávení. K mytí rukou docházelo po každém pokrmu. Voda byla podávána v miskách nebo nádobkách se snítkami šalvěje, heřmánku nebo majoránky. Maso se servírovalo na dřevěném prkénku nebo na talíři a konzumovalo rukama. Sklenice nebo pohár a nůž se kladly napravo od stolovníka. Po jeho levé ruce se servíroval chléb. Menu tvořilo několik chodů, které doplňovaly mezichody. Každý chod se skládal z několika jídel, z nichž host ochutnával nebo konzumoval to, co měl v oblibě.

V různých zemích se jídla se odlišovala svojí úpravou i způsobem podávání. Například v Anglii se chody spíše opakovaly, zatímco průběh hostiny ve Francii se vyznačoval větší rozmanitostí jednotlivých chodů a odlišnou posloupností. K typickým středověkým nápojům patřilo pivo, víno, víno ředěné vodou, kvašené mošty, medovina nebo vinná pálenka. Víno představovalo spíše panský nápoj. Jeho konzumace narůstala zejména ve 2. polovině 15. století. Naopak voda jako nápoj byla požívána obezřetně, neboť mohla být zdrojem nemocí a infekcí (Šmahel 2004, Beranová 2005, Petráňová 2005).

Ve druhé polovině 14. století došlo ke zvýšení konzumace masa a k růstu jeho dostupnosti ze strany nižších společenských vrstev. Maso bylo v této době všeobecně vnímáno jako pokrm symbolizující růst společenské prestiže i fyzické síly. Hovězí a telecí maso, nejdražší maso na tehdejším trhu, si dopřávala především šlechta a měšťané, zatímco pro venkovské stravování bylo typické solené vepřové maso. Vařené hovězí maso se podávalo zpravidla s omáčkou z pórku, vína, octa, citrusových plodů nebo petrželky. Mohlo se také připravovat s vejci nebo s hruškami a jablky. Hovězí i telecí maso se vařilo, peklo nebo dusilo. Pečeně, která představovala typické panské jídlo, stála v binární opozici k vařenému pokrmu, jenž převažoval v lidové kuchyni. Zelenina se konzumovala syrová, vařená nebo konzervovaná kvašením a solením. Každodenní stravu doplňovala zejména červená řepa, cibule, česnek, pórek nebo amarant. Ovoce se sušilo nebo konzumovalo syrové. O postních dnech, kdy se nesmělo jíst maso, sýr a vejce nebo pít kravské mléko, potravu tvořily luštěniny, ryby, zelenina a ovoce. V tomto období se místo živočišných tuků, jako je máslo a sádlo, používaly rostlinné oleje (Beranová 2005).

Významnou dimenzi gotické kultury představovala tělesná hygiena, kosmetika a zdravotní péče o lidský organismus. V klášterech se nacházely velké umývárny a záchody, jež byly navzájem oddělené dřevenými přepážkami. Na hradech se budovaly jámové záchody a arkýřové prevéty, které byly většinou umístěné v blízkosti největšího sálu, jež sloužil společenským akcím a událostem. Sedátko středověkého prevétu bylo dřevěné nebo kamenné. Pod otvorem se někdy nacházela i záklopa, jež se otevírala teprve po použití. Prevét zpravidla ústil do hradního příkopu.

Na vesnicích často lidé pro účely fyzické potřeby používali hnojiště. Ve městech se záchody nacházeli za domem na dvoře. Jako odpadní místo sloužila v zemi zabudovaná velká nádoba, která byla po svém naplnění vyvážena nebo vyhloubená jímka, která se po naplnění fekáliemi zaházela hlínou a vedle se vykopala nová. Nad jímkou bylo umístěno sedátko s otvorem, které někdy obklopovala jednoduchá zástěna. Součástí středověkých ložnic vyšších vrstev měšťanstva byly stolice s nočníkem ve tvaru komody nebo nočníky, jež se zasouvaly pod postel. Obsah nočníků byl zpravidla vyléván před dům (Durdík 2005, Ruizová 2008, 2010, 2013, Smithová 2011).

K očistě těla se používalo kamenné umyvadlo upevněné na zdi, nad nímž se byla umístěna nádoba s vodou a ručník. K mytí těla sloužily také přenosné skříňky s umyvadlem a džbánem na vodu nebo dřevěné vany zhotovené ze sudu rozříznutého podélně v půli. Pro zvýšení soukromí se nad vanou umísťovala stříška z plátna nebo se zde zavěšovaly látky na železný hák upevněný na stropě. Venkované se myli poměrně pravidelně, zejména v letních měsících. V některých vesnicích dokonce existovaly parní lázně. Zpravidla se však prostí lidé omývali studenou vodou ze žlabu pro dobytek, vodou z kádě v síni, v potoce, rybníku nebo hradním příkopu. Ve městě sloužila jako místo očisty také kašna. V zimě se hygiena těla přenášela do domovních interiérů, kde se lidé myli zejména vodou z vědra nebo kádě, jež stála u roztopené pece nebo v blízkosti kachlových kamen.

K mytí sloužila většinou vlažná voda, neboť existoval názor, že teplá voda rozšiřuje póry a umožňuje do těla pronikat nemocem. Pro běžné mytí bylo užíváno mazlavé louhové mýdlo hnědé, černé nebo nazelenavé barvy, vyráběné z popela spáleného dřeva a zvířecího tuku. Za luxusní mýdlo sloužilo pevné benátské mýdlo orientálního původu, doporučované k dosažení jemnosti pleti, nebo kastilské mýdlo, v němž byl tuk nahrazen olivovým olejem. Ke zvýšení efektu mytí celého těla někdy sloužil písek nebo odvar z mydlice lékařské (Butler, Poucher 2000, Petráňová 2005, Kondrová 2010, Ruizová 2013).

K čištění i bělení zubů se užíval zubní prášek. K vyhlášeným prostředkům patřila i šalvěj. Na špatný dech se užíval anýz, fenykl nebo skořice. Součástí ústní hygieny bylo také žvýkání listů máty peprné. Ústa se vyplachovala buď obyčejnou vodou, nebo arabskou růžovou vodou. Oblíbeným prostředkem užívaným při hygieně ústní dutiny byly i bylinné nebo vonné směsí. Na bolest zubů sloužil mák setý nebo hřebíčkovec vonný, dokonce i prášek získaný z usušených a rozdrcených těl mloků a ještěrek (Kendall 2001, Kondrová 2010). Ve středověku se setkáváme také se zubními protézami, k jejichž výrobě sloužily například kosti krávy. K odstraňování uvízlého jídla v zubech sloužilo párátko nebo nehty (Motley 1983).

Péče o lidské tělo byla ve středověku institucionalizována prostřednictvím městských špitálů, chudobinců a charitativních zařízení, jako byly domovy pro zestárlé nebo nevyléčitelně nemocné. Město poskytovalo obchodní prostor také lékárníkům (apatykářům), jarmarečním mastičkářům (dryáčníkům), kořenářům, porodním bábám, pouličním trhačům zubů a lidovým léčitelům, přičemž některé z těchto služeb se postupně profesionalizovaly jako městská živnost (Petráň 1985, Brodman 2009).

Sortiment lékárníků a jarmarečních mastičkářů se totiž v průběhu 13. až 15. století podílel na rozvoji kosmetiky, která byla spjatá s odvěkou lidskou touhou po fyzické kráse. Součástí kosmetické péče a snahy o dosažení krásy bylo odstranění chloupků, bradavic nebo pih. Jiné nedostatky se zakrývaly pudrem kvůli dosažení alabastrové pleti (Butler, Poucher 2000, Elliott 2004, Schaus 2006, Kondrová 2010).

Ke kosmetické péči aristokratických vrstev patřilo ve stále větší míře také užívání vzácných olejů, kosmetických líčidel a lektvarů k bělení zubů (popel ze spálené vinné révy nebo oman pravý). Žádoucí byla i bělostná tvář ženy, jíž se dosahovalo antimonem, pšeničnou moukou, kosmetikou s přísadou olova nebo ingrediencemi získanými z kořene lilie bělostné a brambořík u. Na vřídky a pupínky se přikládal ametyst, jenž byl naslíněn a třen o postižené místo. K odstraňování pih byla užívána ovesná mouka smíšená s octem, šťáva z listů potočnice lékařské nebo nálev z květů zázrazy. K odstraňování vrásek sloužila mastička z prvosenky jarní. Ke zvlhčení a zjemnění rtů byl doporučován balzám z včelího vosku a oleje. Již ve středověku byly vyráběny tekuté i pevné parfémy a voňavky, jako jsou bizamové kuličky, ambrová jablíčka a pomandry. Pevné aromatické látky se nosily zpravidla v plátěném pytlíku zavěšené na řetězu nebo stužce na hrdle, případně u pasu (Ackerman 1990, Butler, Poucher 2000, Ruizová 2013).

Jako přírodního parfému bylo užíváno i koření umístěné v šátku nebo deodorant, vyráběný z nálevu bobkového listu a vzopu lékařského. Proti vypadávání vlasů se užívala aloe vera smíšená s vínem a vmasírovaná do vlasové pokožky nebo směs z rozdrcené a v octě uvařených pecek broskvoně. Proti lupům sloužil nálev z rostliny svízel přítula. Mezi středověké artefakty, dokumentující úroveň kosmetiky a estetického zájmu o lidské tělo, patří nádobky na masti a parfémy, čistítka na nehty a uši, kovové pilničky a zrcadla, pinzety a štětečky, škrabátka ve tvaru ručičky na dlouhé rukojeti, jehlice do vlasů nebo hřebeny ze zimostrázového dřeva, kostí a slonoviny. Jako toaletní papír a také jako menstruační vložka sloužil rašeliník člunkolistý (Dufková 2003, Sherrow 2006, Ruizová 2010, 2013).

Součástí péče o lidské tělo byly v období gotické kultury návštěvy veřejných lázní. Soukromé, obecní nebo špitální lázně, neplnily pouze očistnou, zdravotní a hygienickou funkci, ale představovaly společenský rituál spojený se zábavou nebo příslušností v některém cechovním řádu. Veřejné lázně byly vyhledávaným místem odpočinku, kde kromě koupele, masáže a očisty těla bylo možné rozmlouvat s přáteli, cvičit, vzdělávat se, provozovat různé formy tělesného rozptýlení a užívat si estetického interiéru, jehož součástí byly často mozaikové dlažby, nástěnné malby nebo sochy zdobící výklenky. Městské lázně byly nad vchodem označeny ručníkem nebo lazebnickými miskami. Lázně byly v provozu každý den kromě neděle a náboženských svátků. Lázeň si bylo možné i objednat, například za účelem návštěvy s přáteli nebo obchodního jednání. Lazebny zpravidla tvořily dvě nebo tři místnosti, jako jsou předsíň, vlastní lázeň a malá místnost, v níž se připravovaly nápoje a pokrmy. Interiér velkých lázně obvykle tvořily tři sály a takzvaná tělocvična, v níž bylo možné provozovat různé druhy tělesných cvičení. Po vstupu do lázní se návštěvníci ocitli v chladném sále (frigidarium). Zde se ale dlouho nezdržovali a rychle pokračovali do vlažného sálu (tepidarium), kde se ve vanách zbavili nečistoty. Poté pokračovali dál do nejteplejšího lázeňského sálu (caldarium), v němž byly umístěny vany s horkou vodou a kde stoupající horká pára vytvářela prostředí sauny umožňující podstoupit potní kůru. Pak následovala cesta zpět, při níž mohl návštěvník v tepidariu využít možnosti masáže a poté ve frigidariu podstoupit koupel v bazénu se studenou vodou. Před opuštěním lázní, návštěvník zabalený v osušce zpravidla ještě odpočíval a relaxoval (Verdon 2003: 113-117).

Lazebnictví patřilo ve středověku k nepočestným živnostem, ačkoliv zde poskytované služby byly pro společnost nepostradatelné. Součástí výbavy lázní byly dřevěné kádě, kamenné vany, nízké díže a dřevěná vědra s držadlem určená na polévání. Voda se obvykle ohřívala v železném kotli umístěném nad ohněm nebo se přímo do vědra vhazovaly horké kameny a kusy železa rozžhavené v peci. Topeniště v rohu místnosti sloužilo k rozpálení kamenů, které se polévaly studenou vodou za účelem vytvoření páry. V caldariu leželi hosté na dřevěných lavicích a šlehali se březovými nebo vrbovými košťátky z větví (chvostišti), zatímco personál je poléval a ochlazoval studenou vodou z věder.

Městské středověké lázně nabízely široké spektrum služeb – koupele, holení vousů, stříhání vlasů a nehtů, léčbu vředů, jednoduché chirurgické zákroky, sázení baněk, přikládání pijavic nebo pouštění žilou. Účelem pobytu v lázni bylo zbavení těla nečistot, pročištění orgánů, fyzická relaxace, zábava nebo léčba tělesných neduhů. Provádění léčebných zákroků v lázních ale představovalo potenciální zdroj nakažlivých nemocí a někdy vedlo k uzavírání lázní z obavy před vypuknutím epidemie moru (Petráň 1985, Křížek 2002, Dülmen 2003, Verdon 2003, Elliott 2006, Fossier 2010).

Středověké městské lázně byly dobovými mravokárci označovány za místa, kde docházelo k porušování křesťanských mravních principů. Bylo to způsobeno tím, že zde probíhaly neformální setkání příslušníků opačných pohlaví, jejichž součástí byla konzumace jídla a alkoholu. Vybrané pochoutky, víno i pivo bylo podáváno na prostřených stolech umístěných vedle kádě nebo na dřevěných deskách, jež se upevňovaly napříč vany. Ke špatné pověsti lázní také přispívala skutečnost, že zde muže obsluhovaly ženy, oděné v lehkých plátěných košilkách, které kromě dolévání nápojů a roznášení pokrmů prováděly i masáže. Navíc byly lázně často místem, kde své služby poskytovaly „lehké holky“. Součástí pobytu v lázních byl nezřídka zpěv a tanec, který tomuto prostředí dodával specifický kolorit uvolněných mravů.

V průběhu 15. století se dokonce z hlediska pověsti stíral rozdíl mezi nevěstincem a lázněmi. Přesto byly veřejné lázně jedním z míst, kde byly uzavírány důležité smlouvy a dohody. Svědčí o tom fakt, že vedle veřejných lázní existovaly tzv. lázně diplomatické. Popularitu služeb, které instituce lazebnictví poskytovala, pravděpodobně také zvyšovala odvěká lidská touha po cyklické revitalizaci lidského organismu podobně, jako se tomu děje v přírodě. Možná právě proto byly součástí chodu lázní jarní lázeňské slavnosti (Dülmen 2003).

Paralelně s veřejnými lázněmi existovaly ve středověku také lázně soukromé, které podobně jako veřejné lázně nenavštěvovali lidé pouze kvůli očistě, ale také pro společenské hrádky i erotické potěšení, neboť se zde často muži i ženy často koupali společně. Fenomén lazebnictví vstoupil také na stránky iluminovaného rukopisu Bible Václava IV. (1390-1395), která patří do souboru osmi zachovaných rukopisů ze soukromé knihovny českého krále Václava IV. (1361-1419). K doprovodným výtvarným prvkům Bible Václava IV. náleží iniciály, drolerie a bordury s motivy nahé nebo spoře oděné lazebnice, krále v lázni nebo uvězněného v kládě, ledňáčka, točenice („uzel lásky“), divého muže, opice a medvěda. Symboliku rukopisů lze interpretovat jako dvorský výklad lázně vyjadřující jak tělesnou očistu, tak duchovní znovuzrození směřující k nové a ideální formě života (Krása 1971, 1990).

Významnou dimenzi lidské tělesnosti představovala ve středověké gotické kultuře erotika a sexualita. Církev sice nabádala křesťany k sexuální zdrženlivosti, odříkání a askezi, ale odvěkou lidskou touhu po sexuálním uspokojení nedokázala rigidními zákazy a doporučeními eliminovat. Církev v době vrcholného středověku vystupovala zejména proti cizoložství, incestu, polygamií, rozvodu, konkubinátu a prostituci.

Institucionalizovanou formou intimního soužití muže a ženy bylo v křesťanské Evropě monogamní manželství založené na souhlasu obou zúčastněných stran. Manželství jako legitimní instituce umožňující uspokojovat sexuální potřeby ale plnilo celou řadu dalších funkcí spjatých s výchovou dětí, regulací příbuzenských vztahů, fungováním domácnosti, vytvářením spojenectví, vlastnictvími práva a uchováním ekonomické a genealogické kontinuity. Navzdory tradičnímu předpokladu, že ve středověku byly láska a manželství neslučitelné, řada indicií naznačuje, že láska byla již v této době součástí vztahu mužů a žen. Byla ale pouze jedním z mnoha faktorů, které vedly k naplnění manželství nebo navázání intimních vztahů. Církevní představu o hodnotách křesťanského manželství formuloval Tomáš Akvinský, který kvalifikoval manželství jako „nejvyšší přátelství“ zahrnující jak lásku, tak manželskou náklonnost a přátelství (Otis-Cour 2002:133).

Manželství ale nebyla jediná instituce, jejímž prostřednictvím lidé ve středověku uspokojovali své erotické a sexuální touhy a potřeby. Přední součástí městské středověké kultury byly nevěstince a další zařízení související s profesí prostituce. Ve středověku byla prostituce stejně jako cizoložství považována za hřích a ze strany církve i veřejných úřadů a městské správy podrobována četným sankcím. Zejména v pozdním středověku byly „uličky lásky“ a čtvrtě „červených luceren“ vytlačovány na městské periferie a každá prostitutka pracující v „lepší“ čtvrti riskovala úřední vyobcování nebo jiné sankce ze strany pobouřených občanů. Na druhé straně na území úředně stanovené čtvrti nebo ulice červených luceren měly prostitutky povinnost i právo legitimně pobývat.

Nezávisle nad městem kontrolovanými veřejnými domy a navzdory opatřením přijímaným na kontrolu prostituce byly příslušnice „nejstaršího řemesla“ nedílnou součástí městského života a své služby poskytovaly bez ohledu na potenciální sankce širokému spektru klientů v městských palácích, lázních, na ulicích, v šencích a krčmách. Své vnady dokonce nabízely na náměstích a před kostely. Prostitutky nebyly anonymní a sociálně nediferencovanou vrstvou obyvatelstva, ale podle cílové skupiny klientů, vzorců chování, osobního šarmu a tělesných půvabů tvořily svébytnou a hierarchicky strukturovanou profesní subkulturu. Kromě reprezentativních kurtizán, které navštěvovaly své bohaté klienty v jejich sídlech a prostitutek, které pracovaly v městských nevěstincích nebo ve svých domovech, existovalo mnoho prodejných žen, jež ke „zpeněžování svých půvabů“ využívali okolí měst, příkopy, hradby nebo skrytá místa pod mosty (Verdon 2003: 120).

V období vrcholného středověku dochází k institucionalizaci zájmu o lidské tělo také ze strany medicíny. Svůj podíl na tom mají překlady děl významných antických a arabských lékařů, rozkvět evropských univerzit, jejichž významnou součástí byly lékařské fakulty a rozvoj křesťanských špitálů, které jsou praobrazem dnešních nemocnic. Akademicky vzdělaní lékaři na základě diagnózy, k jejímuž stanovení kromě pacientovy anamnézy používali měření pulsu a vizuální hodnocení moči (uroskopii), určovali způsob léčby, jejíž součástí bylo často pouštění krve, dietetika a aplikace různých léčivých směsí označovaných jako „galenika“. Celou řadu praktických zásahů do lidského těla jako bylo sešívání otevřených ran, přikládání pijavic, trhání zubů, podávání klystýrů, zástavu krvácení, aplikace mastí a olejů, odstraňování pištělí a povrchových tumorů a boláků ale lékaři přenechávali tzv. bradýřům (Kümmel 1977, Newman 2001, Ruizová 2010).

Stále významnější oblastí středověké medicíny se v době gotiky stávala chirurgie, která zásadním způsobem přispěla ke studiu lidského těla na empirické úrovni. K předním středověkým chirurgům například patřili francouzští lékaři Henri de Mondeville (kolem 1260-1320) a Guy de Chauliac (kolem 1300-1368). První dokumentovanou pitvu lidského těla provedl kolem roku 1315 v Boloni anatom Mondino dei Luzzi (1270-1326), který na základě svých praktických zkušeností přispěl k rozvoji anatomie (Schramm, Schwarte, Lazardzig 2006).

Anatomické poznatky se promítly do dobových medicínských ilustrací, na nichž je často zobrazen „člověk ve zvěrokruhu“ se zvýrazněnými body vhodnými pro pouštění žilou. Oblíbená byla také série pěti obrázků, na nichž je zobrazeno pět tělesných systémů - tepny, žíly, kosti, nervy a svaly. Ve středověké Evropě se při léčbě nemocí vedle lékařství uplatnily i lidové magické praktiky. Tradice lékařské magie je spjatá s kouzelníky, věštci, porodními bábami a ranhojiči. Povolání lékaře suplovali i lidoví léčitelé, jimiž se od 13. často stali žebraví mniši. Ti poskytovali péči chudším pacientům, kteří z finančních důvodů nemohli použít služeb profesionálního lékaře (Ohler 2001, Kieckhefer 2005, Česal, Herzinger 2007).

V letech 1347 až 1351 ovlivnila vztah středověkého člověka k lidskému tělu, nemoci a smrti zásadním způsobem morová epidemie, která usmrtila čtvrtinu evropské populace. Jednalo se pravděpodobně o bubonický (dýmějový) mor přenášený z hlodavců na člověka blechami. Mezi typické příznaky předcházející „černé smrti“ patřily bolesti na prsou, kašel, zvracení krve, dýchací obtíže, vysoká teplota, tmavé skvrny na kůži, vnitřní krvácení, tvrdé a bolestivé otoky v mízních uzlinách, v podpaží, slabinách, na krku a za ušima. Průběh této nemoci výrazně poznamenal „soumrak středověku“ a postoj člověka k smrti (Wondrák 1999, Bergdolt 2002, Livi Bacci 2003).

Ve výtvarném umění se relativizace lidského života promítla do malířských děl, jejichž tématem byl tanec smrti. Jedná se o obrazy zobrazující příchod smrti prostřednictvím alegorického tance živých s mrtvými. Smrt v podobě kostlivce si tanečním krokem za zvuků hudby přichází pro živé a odvádí je ze života. K tanečnímu rozměru dialogu živých a mrtvých, zřejmě přispěla dobová představa, že na hřbitovech za temných nocí mrtví tančí za zvuku hudebních nástrojů na svých hrobech. Dochovaná umělecká ztvárnění tance smrti svědčí o tom, že smrt byla vnímána jako univerzální kategorie, která stírala rozdíl mezi statusy i sociální hierarchií. Smrt personifikovaná do podoby kostlivce totiž nekompromisně vtahuje do „kruhu nebytí“ každou živou lidskou bytost a vyjadřuje tak jednu ze základních antropologických konstant - binární kontrast života a smrti. Motiv tance smrti umožňoval alegoricky nastolit sociální rovnost, neboť před smrtí si byli všichni křesťané rovni. Smrt přicházela nečekaně a bez ohledu na sociální postavení těch, které si se sebou odvádí. Na obrazech věnovaných tomuto tématu, smrt kosí své oběti bez ohledu na společenskou hierarchii, od papeže přes kardinála a nižší klérus až po šlechtice, měšťana, mladou pannu, chudáka a nemluvně (Gertsman 2010, Půtová 2009).

Smrt člověka v křesťanské středověké společnosti nebyla vnímána jako absolutní konec lidské existence. Pro věřícího křesťana totiž není smrt koncem, nýbrž počátkem nového života. Lidé v období středověku byli přesvědčeni, že kdo byl křtem spojen s Kristem, bude ze smrti probuzen stejně jako on. Při křesťanském pohřbu bylo tělo zemřelého uctíváno, a uloženo do země jako „semeno pro vzkříšení“. V průběhu tradičního katolického pohřebního rituálu se rakev pokropila svěcenou vodou (první znamení). Po vložení rakve do vykopaného hrobu na ni byla házená prsť, neboť ze země byl člověk vzat a do země se navrací (druhé znamení). Nakonec byl nad hrobem vztyčen kříž jako symbol naděje (třetí znamení).

Výrazem víry ve vzkříšení byla orientace hrobu na východ a přímluvná motlitba církevní obce za zemřelého. Touha lidí po dosažení posmrtného pokoje nacházela své

vyjádření v pohřební slavnosti, která se odehrávala v kostele a u hrobu. Nepsaným zákonem sousedů a přátel zesnulého bylo vzdát mrtvým poslední poctu účastí v pohřebním průvodu. Součástí pohřebního rituálu bylo vkládání hrobových předmětů (obětin) na rakev. Jednalo se například o oblíbené předměty, prsteny, šperky, drahocenný majetek, pohřební koruny, zbraně, přeslen a cívka příze nebo posvěcený chléb a další potraviny. Evropské pohřební obřady se lišily podle toho, zda se jednalo o mrtvé, kteří zemřeli „počestnou smrtí“, a proto si zasloužili hodně obětin, nebo „hanebnou smrtí“ spojenou s tresty rozčtvrcení, lámání v kole, stětí, případně vypovězení z půdy. V tomto případě mrtvý neobdržel žádné hrobové předměty a jeho osudem bylo stát nebezpečným duchem, který nenachází posmrtného klidu. Po pohřbu se odehrála pohřební hostina. Přirozenou reakcí na smrt byl ze strany pozůstalých ritualizovaný smutek, jenž byl slyšitelný a viditelný. Cílem bylo uctít památku mrtvého a zároveň mu zabránit návratu do světa živých. Institucionalizované smuteční obřady pozůstalým umožňovaly se od zesnulého postupně psychicky odpoutat. K přijetí faktu odchodu zesnulého přispívala i ritualizovaná vzpomínka na mrtvého, která probíhala po třech, sedmi a třiceti dnech, po roce a poté ve výroční den jeho smrti (Delumeau 1997, Lauwres 2008).

HOMO DOCENS V LABYRINTU STŘEDOVĚKÉHO VZDĚLÁVÁNÍ

V průběhu raného středověku se přístup ke vzdělání omezoval na kláštery, císařské a královské dvory. Rozvoj měst a vznik městských škol ale postupně zpřístupnil vzdělání stále širším vrstvám obyvatelstva. Vedle čtení se v městských školách vyučovalo také psaní a počty. Tradiční církevní, klášterní, katedrální a kanovnické školy v období vrcholného středověku nezanikly. Zejména církevní školy získaly novou klientelu, jíž byly nově založené žebravé řády. Vedle těchto škol existovaly židovské školy při synagogách a talmudické školy, do nichž jednotlivec vstoupil v patnácti letech. Nelze opomenout ani malé městské a vesnické školy, kde učitele představoval zpravidla autodidakt přecházející z jedné vesnice nebo města do druhého, někdy také klerik nebo i žena, jež vedla malé školy pro dívky. Výuka v lidovém jazyce sloužila pro děti kupců, řemeslníků nebo bohatých rolníků, schopní financovat učitele. Urození a bohatí lidé se ale většinou spoléhali na domácí učitele.

V pozdním středověku se z iniciativy měšťanů zakládají cechovní a městské školy praktického zaměření, které zahrnují „sedmero mechanických umění“, jimiž byly zpracování vlny, zbrojířství, lodní plavba, zemědělství, lovectví, lékařství a divadelnictví. V městských školách poprvé ustupuje univerzální latinský jazyk jazyku mateřskému. Městské školy změnily poslání vzdělání, které stále více sloužilo k řízení obchodu nebo živnosti. Výuku zajišťoval rektor, zpravidla se jednalo o bakaláře, jehož pomocníkem byl kantor. Z metodického hlediska charakterizuje středověkou školu mechanické pamětní učení. Paměť je podstatnou kategorií středověké společnosti, neboť umožňovala kumulovat a efektivně používat znalosti a slova, které byly hlavním prostředkem komunikace. Důraz byl kladen i na kázeň, jejíž porušování bylo sankciováno tělesnými tresty, posty nebo bitím (Riché, Verger 2011).

První středověké univerzity vznikaly již v období románské kultury jako cechům podobná sdružení učitelů a žáků. V čele každé univerzity, která měla rozsáhlou samosprávu, řadu výsad a vlastní majetek, stál rektor, zatímco jednotlivé fakulty řídili děkani. Rektor, jehož hlavním úkolem byla správa univerzity, také dohlížel na dodržování statut, plnil hospodářské funkce a reprezentoval univerzitu. Rektorův poradní orgán představovaly rady (konsilia). Univerzitní pokladnu spravovali výběrčí peněz. Součástí univerzitního aparátu byli také notář, pedel a kancléř, jímž byl obvykle vysoký církevní hodnostář.

Na univerzitě žáci zahajovali své studium ve velmi mladém věku. Základní výuku studenti absolvovali na artistické (filozofické) fakultě, která byla zaměřena na osvojení sedmera svobodných umění (septem artes liberales). K zapsání na artistickou fakultu byla nezbytná zletilost a zaplacení imatrikulačního poplatku. Za elementární vzdělání byly považovány základy latiny, počítání, četba textu a znalost zpěvu. Teprve po absolvování přípravné artistické fakulty, zpravidla ve věku dvaceti až jednadvaceti let, mohli studenti pokračovat v dalším studiu na lékařské, právnické nebo teologické fakultě. Studia lékařské fakulty trvala čtyři roky, právnické sedm let a teologie devět až jedenáct let. Kromě těchto tematických studijních oblastí studenti často projevovali zájem o okultní vědy, jako jsou astrologie, magie a alchymie, náboženskou poezii, nebo dvorské písně. Univerzitní výuka probíhala prostřednictvím přednášek, disputací a intelektuálních debat, neboť byl nedostatek knih, které již nebyly považovány pouze za vzácný předmět sloužící k šíření náboženské víry, ale i za pramen vědění (Petráňová 2005).

Univerzity se od poloviny 14. století rozšířily na území celé Evropy. Mezníkem v šíření univerzitního vzdělání ve střední Evropě bylo založení univerzity v Praze roku 1347 z iniciativy Karla IV. a papeže Klimenta VI. V období gotiky vedle tradičních univerzitních center, jimiž byly Paříž, Oxford a Cambridge, vzniklo osmnácti dalších univerzit v letech 1401 až 1450 a dvaceti tří univerzit v letech 1451 až 1500. Tyto univerzity vznikaly zpravidla z podnětu politické, panovnické nebo městské moci. V období gotické kultury vedle světských profesorů začali na univerzitách působit řádoví žebraví mniši (mendikanti), kteří rozpoutali první vnitřní krizi univerzit. Předmětem konfliktu byl boj univerzitních profesorů o právo na svobodu bádání a výuky, kterou církev omezovala cenzurou, kritikou nebo přímými zákazy. Většina studentů pocházela z prostředí drobné šlechty, měšťanstva nebo zámožných rolníků. Absolventi univerzit mohli konkurovat vysoké šlechtě, neboť dosažené studium umožňovalo profesní i statkový mobilitní vzestup v církevní i světské sféře středověké společnosti. Zejména ve městech se požadavek vzdělání (čtení, psaní, počítání), stal nezbytným požadavkem a nutností při realizaci obchodních a bankovních aktivit. Vzdělání v té době bylo doménou mužského světa, ačkoliv v omezené míře proniklo i do ženských řádů a mezi posluchačky kázání (Ferruolo 1985).

Student, který se stal členem univerzitní obce, si musel zajistit ubytování, zakoupit předepsaný oděv, papír a knihy nutné ke studiu. Podmínkou studia bylo získání peněz na živobytí, poplatky vybírané profesory a poplatky za zkoušky. K financování studia byl nezbytný osobní příjem, který pocházel buď z podpory církevního beneficia, kanonikátu a farnosti nebo byl poskytován vlastní rodinou. K ubytování studentům sloužili penziony, bursy (domy profesorů) nebo studentské koleje, s nimiž byly svázány přísné předpisy určující podmínky studia i životního stylu, jenž vyžadoval společné bydlení, stravování, modlitbu i výuku. Nejchudší studenti si často přivydělávali opisováním rukopisů, jako kaplani sloužili mši nebo pracovali jako služebníci na koleji. Výuka na univerzitách byla zahájena v říjnu a probíhala až do období velikonoc. Jednalo o nejaktivnější část univerzitního roku, kdy probíhaly přednášky, disputace a zkouškové období. V průběhu letních měsíců docházelo k pozvolnému pozastavování přednášek. Období prázdnin zahrnovaly zejména měsíce srpen a září. Další volné dny představovaly neděle, církevní svátky, veřejné události (slavností příjezdy nebo panovnické pohřby), disputační a zkouškové dny nebo období, v němž probíhalo zasedání rady a shromáždění.

Běžný den výuky byl ráno zahájen přednáškou mistra a analýzou textu, poté následovaly přednášky bakalářů nebo mistrů. V některých dnech se konaly disputace, považované za cvičení dialektické virtuozity. Disputace se zakládala na slovním klání, v jehož průběhu jeden bakalář obhajoval tezi a ostatní jeho tezi vyvraceli. Účast na disputacích byla téměř povinná a zkoušky bakalaureátu i licenciátu se podobaly disputaci nad textovými úryvky, jíž vedl kandidát před porotou mistrů. Středověké vzdělání se zakládalo převážně na teoretické bázi, studiu textů a zejména jejich přednášení, předčítání, komentování a zkoušení. Pouze lékařská fakulta integrovala výuku a praxi. Významnou roli z tohoto hlediska hráli italské univerzity a školy, které se ve 14. a 15. století programově zaměřovaly na vzdělání odborného charakteru. Zde založené odborné školy často byly v pravomoci lékařských nebo právních fakult, ale nevydávaly diplomy. Jedinec si zde osvojil umění psát dopisy nebo vytvářet smlouvy.

Život na univerzitě doprovázely i konflikty a násilí od potyček, hádek, rvaček, roztržek k nočnímu hluku. Násilí mohlo doprovázet i vítání nově příchozích studentů (beáni), jež byli iniciačně křtěni bitím, žerty nebo symbolickou konfiskací osobních předmětů. Součástí života studenta bylo cestování, které začalo příchodem na univerzitu a často pokračovalo putováním mezi jednotlivými univerzitami, jehož se studenti účastnili společně se svým učitelem a spolužáky. Závěrečnou cestou, ukončující univerzitní vzdělávání, byl absolventa za výdělkem nebo zpět do rodného města či vesnice (Goff 1999a, Riché, Verger 2011).

ZÁPADNÍ PRŮČELÍ GOTICKÉ KATEDRÁLY S ROZETOU
© Barbora Půtová

Život na univerzitě doprovázely i konflikty a násilí od potyček, hádek, rvaček, roztržek až k nočnímu hluku.

HOMO LUDENS V SÍTI GOTICKÉ KULTURY

Specifickou dimenzi gotické kultury představují sdílené volnočasové aktivity reprezentované hrou, divadlem, hudbou a tancem. Nizozemský historik Johan Huizinga (1872-1945) byl přesvědčen, že geneze a podstata lidské kultury tkví svými kořeny ve hře. Význam hry podle jeho názoru spočívá ve skutečnosti, že „hra sama o sobě překračuje hranice ryze biologické nebo fyzické činnosti. Je to funkce, která má smysl“ (Huinzinga 1971: 9).

Mezi základní atributy hry jako svébytné kulturní kategorie patří svoboda, neutilitárnost a časoprostorová uzavřenost. Hra je svobodný, na nezbytných lidských potřebách nezávislý a nezainteresovaný fenomén, který je uzavřen do ohraničených časových a prostorových hranic (Huinzinga 1971).

V období středověku vedle dětských her paralelně existovaly lidové, měšťanské a aristokratické hry pro dospělé. Organizace a obsah dětských her zpravidla závisely na svobodné volbě dětí. Mezi typické hračky v období gotické kultury patřily vířivé káči poháněné bičíkem, panenky vyrobené z hlíny, dřeva nebo karneolu, koníci na kolečkách nebo tyčce, barevné hliněné kuličky nebo chůdy ze dřeva.

Většina hraček vznikala v domácím prostředí. Existovaly ale také hračky kupované, například keramické hračky a dokonce se praktikovala jejich sériová výroba. K velmi oblíbeným dětským hračkám patřila panenka, koník nebo nádobíčko. Dětské hry využívaly různé typy pohybových aktivit (hra na honěnou nebo na schovávanou). Také dospělí ve svých herních činnostech preferovali soutěživě orientované pohybové aktivity.

K oblíbeným hrám patřily zejména míčové hry. V městské kultuře byla například rozšířená míčová hra jeu de paume, při níž se házely těžké kožené míče naplněné zvířecí srstí, od konce 15. století odrážené raketou nebo pálkou. Venkované hráli hry s většími (les boules) nebo menšími (les billes) koulemi, při kterých se užívala dlouhá a silná hůl. Nejvíce oblíbenou hrou mezi venkovany byla soule, podobající se dnešnímu fotbalu, jež se hrávala zejména v zimním období. K dalším hrám nebo cvičením patřila střelba z luku a kuše a s nimi spjaté herní soutěže. Lidé na venkově se ovšem bavili i strefováním do drůbeže kameny, hodem kroužku, nože, kamene, klacků nebo koulí na cíl, zaražením hůlek do země, zápasy s holemi, přetahováním na laně, vzpíráním břemen nebo souboji se štíty a meči imitujícími šlechtické turnaje.

Lidovou zábavou s herními prvky byly i pěstní zápasy, skok, běh a bruslení. Aristokraté se naopak věnovali hře známé jako kvintána, spočívající v zasažení panáka na kůlu dřevcem do hrudi. Významné místo v dvorské kultuře tradičně zaujímaly rytířské turnaje. Vedle turnajů se v období gotické kultury ale prosadily také nové rytířské hry. Jednalo se o hry kruhového stolu, které kombinovaly takové herní aktivity, jako jsou tanec, hodování a rytířské souboje. Tyto hry byly zpravidla součástí imitovaného děje, v němž skuteční rytíři představovali rytíře kruhového stolu krále Artuše (Olivová 1979, Sommer 2003, Verdon 2003, Petráňová 2005).

Šachy se v gotické kultuře prosadily jako šlechtou oblíbená intelektuální zábava. Herní soupravy, které kvalitou svého zhotovení demonstrovaly status svého majitele, aristokracie nechávala zhotovovat ze vzácných dřev, gagátu nebo slonoviny a následně zdobit zlatem, stříbrem, perlami nebo jantarem. Šachy představují produkt kulturních kontaktů křesťanů a muslimů. Nejsilnější šachovou figurkou je dáma. Šachovnice představuje kolbiště, na kterém se alegoricky vzájemně utkávají reprezentanti mužského i ženského pohlaví. Žena je zde rovnocenným partnerem a nebezpečným protihráčem (Wilkins 2012).

Na šachovnici dáma vstoupila až v evropském kulturním okruhu v období vlády španělské královny Isabely Kastilské (1451–1504), jež mohla být její předlohou. Dáma cestuje po šachovnici podobně, jako královna Isabela putovala po Španělsku. Také postavení krále a královny na šachovnici odpovídá dominantnímu vztahu Isabely k jejímu manželovi Ferdinandovi II. Aragonskému (1452–1516). Významné západoevropské dílo věnované hře Libro de los Juegos (Kniha her, 1283), pojednávající o šachu, hře v kostky, šatrandžu nebo vrhcábech, vzniklo za vlády kastilského krále Alfonse X. (1221–1284) (Alfons X. „der Weise“ 2009).

Na přelomu 13. a 14. se na území Evropy začaly pod vlivem kulturních kontaktů šířit také karetní hry. Obliba karetních her rychle vzrůstala v aristokratických vrstvách. Na výrobě karet, jejichž design měl své uživatele upoutat svým výtvarným zpracováním, se podílelo několik řemeslníků, kteří každou kartu pečlivě slepovali ze tří různých papírů.

Na různé typy herních činností reagovala církev, která hry klasifikovala na hry povolené (sportovní hry), tolerované (intelektuální hry) a zakázané (hazardní hry). Hra v kostky, triktrak, vrchcáby a další deskové hry patřily k hazardním hrám, zpravidla zakazovaným nebo podléhajícím předpisům. Hře v kostky se věnovala jak šlechta a městská aristokracie, tak prostí lidé, kteří se jí oddávali ve venkovských krčmách, v hostincích pro chudé pocestné nebo v šencích na pokraji měst. Kostky se používaly samostatně (hra v kostky) i jako součást dalších deskových her. Podoba, tvar a váha kostek byla pečlivě kontrolována, aby se zamezilo falešné hře a podvádění. Kostky nesměly být nerovnoměrně zatíženy ani příliš odlehčeny a jejich hrany nesměly být zaobleně zabroušeny.

Vrchní pařížský soudce Étienne Boileau (kolem 1200-1269) v knize Livre des métiers (Kniha řemesel, 1268) prezentoval výrobu hracích kostek ze širokého spektra různých

materiálů – dřeva, rohů, kostí a slonovinové kosti (Boileau 1879). V průběhu své existence se některé hry staly součástí profese kejklířů, kteří předváděli akrobatická vystoupení, ale hráli také kostky, šachy nebo loutkové divadlo.

Výrazně herní dimenzi měly ve středověké gotické kultuře také tance, které se v období vrcholného středověku diferencovaly na tance dvorské, lidové a cechovní. Pojmem tanec se původně označovalo táhlé rytmické kráčení ve dvojici nebo trojici. Teprve v pozdějších dobách bylo toto slovo používáno jako označení všech tanečních projevů. Dvorské tance se rozvíjely jako součást středověké dvorské kultury, již v románském období. V tanci a hudbě se, stejně jako v dvorské literatuře, symbolicky odrážel dobový ideál mužského obdivu k ženské kráse a imperativ služby dámě. Dvorské párové tance představovaly uměleckou hru, formu dvoření a milostný obřad, při kterém se rytíř jemně dotýkal dámy, často jen konečky prstů, nebo ji držel za cíp rukávu nebo za šátek. Tančící páry ztvárňovaly stylizovanou „hru lásky“, pomalou a rytmicky vláčnou symbolickou aktivitu, v níž gesta rukou a mimika tváře sloužily k vyjádření milostných emocí. Dáma v průběhu tance pozvolna kráčela po pravém boku tanečníka. Přitom si pravou rukou přidržovala záhyby šatu nebo si pravici podepírala o svůj bok. Vzpřímenou horní část těla se v průběhu tance lehce nakláněla vzad. Tanečník prvního páru většinou předzpěvoval píseň za doprovodu hudby. Poté, co dozpíval sloku, zahlaholil síní refrén ostatních tanečníků, případně byla celá sloka zopakována. Tanečník prvního páru obvykle doprovázel svůj zpěv pozdviženou levou rukou. Stejně, jako se stylizovaly projevy lásky, stylizovaly se i taneční pohyby.

Po úvodním pozvolném tanci zpravidla mohl následovat rychlejší a jemně skočný tanec. Vedle zpěvného doprovodu se při dvorských tancích uplatňovaly píšťaly, loutny a bubínky. Na hostinách a slavnostech, například při korunovaci panovníka, se tančila obchůzka v párech, v jejímž průběhu muž a žena kráčeli za sebou napříč komnatou nebo po jejím obvodu, jemně se přidržovali a předváděli různé úklony. Vedle párového tance (ballatio) existoval také řetězový tanec (chorea), který se tančil v otevřeném i zavřeném kruhu, v řadě nebo v průvodu, v němž lidé pochodovali po dvojicích nebo trojicích, podle toho, kdo tanec vedl. Mohlo se jednat o šlechtice nebo dámu, případně i žakéře, v lidovém prostředí o vyhlášeného tanečníka. Tanec se odehrával na náměstí a později i v tanečních domech (Zívrt 1960, Olivová 1979).

Lidové tance se někdy inspirovaly dvorským tancem, který se vyznačoval klidným, obřadně pomalým pohybem a volnějším rytmem. V lidovém prostředí ale tance vznikaly bez pomoci tanečních mistrů, a proto byly spontánnější a méně obřadné. K jeho charakteristickým rysům patřily skoky, dupot, třepání rukama, veselý pokřik a výskot. Tanec probíhal na návsi nebo na náměstí před kostelem, kolem stromu, slavnostně ozdobené májky nebo v uzavřených místnostech v tanečním domě, který se stavěl v bohatších vesnicích nebo ve městech. Tance se odehrávaly v neděli, o svátcích, v období masopustu, na trzích nebo v průběhu poutí.

Typickým příkladem lidového tance je bránl, mající formu řetězového tance, který se tančil v uzavřeném nebo otevřeném kruhu. S rozkvětem řemesel a cechů vznikaly také cechovní tance. Každý z cechů se prezentoval na veřejnosti specifickým druhem tance, při kterém například bednáři tančili s obručemi, soukeníci s praporci a nožíři s meči. Při mečovém tanci se tanečníci v úvodní části seskupili do kruhu a začali mávat meči skrytými v pochvě. Poté své meče obnažily, pozdvihli je, navzájem s nimi šermovali nebo se obřadně dotýkali čepelemi. V průběhu mečového tance vznikaly z různých konfigurací těl tanečníků a jejich zbraní působivé obrazce.

Církev měla k tanci ambivalentní postoj. Vadilo jí zejména vystupování žen, které údajně svými smyslnými pohyby nabádají k hříchu. Tanec jako oblíbený druh zábavy ale církev zakázat nemohla a proto se jej raději snažila využít v křesťanských obřadech a nábožensky orientovaných folklórních vystoupeních (Kleinschmidt 2005, Mullally 2011).

Stále větší obliby v průběhu středověku získávalo středověké drama, které jako specifický druh dramatického a kinetického umění vykazovalo mnoho herních prvků. Kořeny středověkého dramatu jsou spjaty s žáky kapitulních a farních škol a studenty univerzit, kteří postupně vnášeli do chrámových prostor světskou interpretaci a prezentaci liturgických slavností. To ve svých důsledcích vedlo ke vzniku světských divadelních her, které byly na náměstích, tržištích a v krčmách provozovány jako zábavná divadelní představení. Středověké divadlo původně vycházelo z náboženské tematiky, kterou věřícím názorně prezentovalo. Od 13. století však do jednotlivých scén pronikaly národní jazyky a z obřadu, který byl původně součástí náboženské bohoslužby, se postupně stala hra (ludus). K velkému rozkvětu náboženských her došlo ve 14. století ve Francii, kde vznikaly rozsáhlé, biblí inspirované divadelní cykly zvané mystéria. Ve Francii a v Anglii se od 13. století pěstoval jako specifický divadelní žánr známý jako mirákl (zázrak), předvádějící události ze života světců, ukončené zázrakem. Ve Španělsku vznikl jako osobitý typ náboženského divadla, spjatého se svátkem Božího těla, žánr zvaný auto sacramentales. V německých zemích byly oblíbené několikadenní náboženské hry inspirované utrpením, smrtí a vzkříšením Ježíše Krista. Nejvýznamnějším žánrem světského divadla byla lidová fraška, inspirovaná groteskními situacemi každodenního života. V německé oblasti vznikly ve středověku jako specifický žánr masopustní hry.

Na sklonku období gotiky se rozvíjel také typ divadelní hry označovaný jako moralita. Obsahem těchto her byl obvykle konflikt, který se odehrával mezi dobrem a zlem v duši potenciálního hříšníka. S integrací různých podob a forem středověké hry a městské zábavy se setkáváme ve fenoménu označovaném jako lidová smíchová kultura. Středověká smíchová kultura, která představuje světskou dimenzi městské středověké kultury, zahrnovala slavnosti karnevalového typu, pouliční zábavu, žertovnou literaturu a specifickou familiární pouliční mluvu včetně lidových kleteb, zapřísahání, dobových anekdot, klevet, dušování a nadávek (Bachtin 1975).

V období středověku plnil funkci revitalizace společnosti a kultury karneval – svátek slavený v opozici k oficiálnímu uspořádání a fungování společnosti jako dočasné a specifické osvobození od stávajícího řádu, oficiálních hodnot, norem a hierarchických vztahů. Během karnevalu bylo vše dovoleno, neboť v něm vládla logika „převrácenosti“ a světa „naruby“. Karneval oslavoval životní styl eliminující společenskou hierarchii a stratifikaci a alespoň na okamžik osvobozoval od restrikcí křesťanské morálky, disciplíny a sociální kontroly. Karneval zahrnoval ojedinělý typ groteskní komunikace, programového nevkusu, obscénností, profanace všeho svatého a oslavy tělesných požitků a excesů nemožných v každodenním životě. Kromě hostin a průvodů se lid bavil hrami, zpěvem a tancem (Bachtin 1975, Heers 2006).

Středověký karnevalový rituál šarivari sloužil k pokárání členů společnosti, kteří selhali v rolovém a sociálním očekávání. Šarivari představoval revitalizující rituál za účelem posílení morální stability a uvolnění veřejné stížnosti na oběti, poskytující příležitost pro pokojné řešení potenciální explozivní situace. Šarivari usiloval o „veřejné ponížení ´oběti´, která musí i následující den (po procesu), vyjít ven z domu do své komunity s vědomím, že každý muž, žena i dítě vědí, co provedla, a že je nyní ve veliké hanbě.“ (Thompson 1991: 487-488) Šarivari doprovázel hluk přihlížejících, křik posměšných urážek, pískání, zpěv a užívání různých hudebních nástrojů, pánví, mís nebo hrnců, jimiž se bubnovalo nebo bouchalo o sebe. Hlasitá a disonanční hudba a výsměch oběti plnil funkci dráždění a současně eliminace napětí.

Oběť rituálu byla zesměšňována a zahanbována. Zesměšňovány byly zejména svobodné matky, jejichž děti se nenarodily v manželském svazku, znovu provdané vdovy, pokud se provdaly příliš brzy, cizoložnice, nerovné sňatky (starý vdovec a mladá nevěsta), muži, jímž byla žena nevěrná nebo muži, kteří byli svou ženou biti. Proces zesměšnění měl vést k tomu, aby jedinec svůj prohřešek nikdy neopakoval. Po rituálu se mohli jedinci zpravidla vrátit k životu uvnitř komunity (Goff, Schmitt 1981, Johnson 1990, Cashmere 1991).

V průběhu oslav a církevních svátků se ve městě konaly maškarní průvody a hrála divadelní představení. Například o masopustu se v ulicích provozovaly divadelní frašky a celé město, aby zapomnělo na sociální rozdíly, se v přestrojení oddávalo nespoutanému veselí. Ve středověku, zvláště v jeho pozdním období, bylo mnoho příležitostí k rozmarnému životu včetně milostných dobrodružství – paradoxně je umožňovala sama církev pořádáním mnoha svátků k uctění památky svatých, připomenutí rozmanitých biblických činů a událostí a náboženských poutí. Středověkou kritiku poutí uvedl nizozemský teolog a mystik Tomáš Kempenský (kolem 1380-1471), autor spisu De imitatione Christi (O následování Krista), ve výroku „leckdy vábí jen zvědavost a touha spatřit nové věc, a proto si z nich poutníci odnášejí jen nepatrné ovoce nápravy.“ (Kempenský 2001: 229) V Livre du Voir-dit (Kniha o pravdivém skládání) francouzského dvorního básníka Guillauma de Machauta (mezi 1300 a 1305-1377) například procesí poskytuje dvojici protagonistů příležitost k milostnému dobrodružství. V díle ze 14. století Les Quinze joyes de mariage (Patnáct radostí manželských) podnikavá mladá manželka staršího muže navštěvuje plesy i slavnosti a setkává se svěžím milencem. „A vězte, že svému příteli dělá tisíce rozkošných věcí a zjevuje mu veškerá tajemství lásky a prokazuje mu mnoho malých něžností, kterých by se neodvážila ukázati svému muži“ (La Salle 1931: 74).

Svět smíchové kultury propagující hodnoty pozemského života a obrat k člověku jako míře všech hodnot, již symbolicky i prakticky otvírá dveře světu rodící se renesance. Lidé pozdního středověku postupně obraceli pozornost od sakrálního světa víry a náboženských liturgií k hodnotám pozemského života, uměleckému realismu a idejím humanismu.

Krizi středověkého světového názoru vyjádřili již v období vrcholného rozkvětu gotické kultury italský básník Dante Alighieri (1265-1321), anglický spisovatel, básník a filozof Geoffrey Chaucer (kolem 1343-1400) a francouzský básník François Villon (1431-1463). Tito a další autoři ve svých dílech, v opozici ke středověké scholastické filozofii, zdůrazňovali hodnotu člověka a jeho právo na autentický život ve světském kulturním kontextu. Tím anticipovali nástup renesanční kultury, která v 16. století, jako nový univerzální sloh a myšlenkový proud nahradila kulturu gotickou (Huizinga 1999). ●

LITERATURA:

- ACKERMAN, D. (1990). A Natural History of the Senses. New York: Random House.
- ALFONS X. „der Weise“. (2009). Das Buch der Spiele. Wien: Lit Verlag.
- BACHTIN, M. M. (1975). Tvorba Françoise Rabelaise a lidová kultura středověku a renesance. Praha: Odeon.
- VAN BATH, S. (1963). The Agrarian History of Western Europe, A.D. 500–1850. London: Edward Arnold.
- BENEŠOVSKÁ, K. et al. (2001). 10 století architektury 2: Architektura gotická. Praha: Správa Pražského hradu, DaDa.
- BERANOVÁ, M. (2005). Jídlo a pití v pravěku a ve středověku. Praha: Academia.
- BERGDOLT, K. (2002). Černá smrt v Evropě: velký mor a konec středověku. Praha: Vyšehrad.
- BOILEAU, É. (1879). Les métiers et corporations de la ville de Paris: XIIIe siècle. Paris: Imprimerie Nationale.
- BRODMAN, J. W. (2009). Charity & Religion in Medieval Europe. Washington: Catholic University of America Press.
- BUTLER, H., & POUCHER, W. A. (2000). Poucher's Perfumes, Cosmetics and Soaps. London: Kluwer Academic Publishers.
- CASHMERE, J. (1991). The Social Uses of Violence in Ritual: Charivari or Religious Persecution? European History Quarterly, 21. 291-319.
- CASTELNUOVO, E. (1999). Umělec. In LE GOFF, J. (Ed.). Středověký člověk a jeho svět. Praha: Vyšehrad, 183-208.
- ČERNÝ, V. (1958). Lid a literatura ve středověku, zvláště v románských zemích. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- ČERNÝ, V. (1970). Srdce ve mně sténá: Výbor z milostné poezie trobadorů. Praha: Odeon.
- ČESAL, A., & HERZINGER, R. (2007). Labyrintem středověku: kouzla a rituály starých cechů. Praha: XYZ.
- DELUMEAU, J. (1997). Strach na Západě ve 14. – 18. století I.: Strach doléhající na většinu. Praha: Argo.
- DUBY, G. (2002). Věk katedrál: umění a společnost 980–1420. Praha: Argo.
- DUFKOVÁ, L. (2003). Osobní hygiena na šlechtických sídlech. Brno: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Brně.
- DURDÍK, T. (2005). Encyklopedie českých hradů. Praha: Libri.
- DÜLMEN, R. van. (2003). Bezectní lidé: O katech, děvkách a mlynářích. Nepočestnost a sociální izolace v raném novověku. Praha: Dokořán.
- ELLIOT, L. (2006). Medieval Medicine and the Plague. New York: Crabtree.
- FAVIER, J. (2006). Zlato a koření: zrod obchodníka ve středověku. Praha: Garamond.
- FERRUOLO, S. (1985). The Origins of University: The Schools of Paris and Their Critics, 1100–1215. Stanford: Stanford University Press.
- FLOSS, K. (2008). Problém pojmu natura u Tomáše Akvinského. Floss, Karel. In CHVÁTAL, L., & HUŠEK, V. (Eds.). „Přirozenost“ ve filosofii minulosti a současnosti. Sborník z konference Centra pro práci s patristickými, středověkými a renesančními texty. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury. 122-134.
- FOSSIER, R. (2010). The Axe and the Oath: Ordinary Life in the Middle Ages. Princeton: Princeton University Press.
- GERTSMAN, E. (2010). The Dance of Death in the Middle Ages: Image, Text, Performance. Turnhout: Brepols.
- GOETZ, H.-W. (2005). Život ve středověku. Praha: H&H.
- GUREVIČ, A. (1978). Kategorie středověké kultury. Praha: Mladá fronta.
- GUREVIČ, A. (1999). Středověký kupec. In LE GOFF, J. (Ed.). Středověký člověk a jeho svět. Praha: Vyšehrad.
- HEERS, J. (2006). Svátky bláznů a karnevaly. Praha: Argo.
- HOMOLKA, J. (1976). Studie k počátkům umění krásného slohu v Čechách: k problematice společenské funkce výtvarného umění v předhusitských Čechách. Praha: Univerzita Karlova.
- HRČKOVÁ, N. (2005). Dějiny hudby I.: Evropský středověk. Praha: Ikar.
- HUIZINGA, J. (1999). Podzim středověku. Jinočany: H&H.
- HUIZINGA, J. (1971). Homo ludens: o původu kultury ve hře. Praha: Mladá fronta.
- JOHN, J., & KOVÁŘ, M. (Eds.). 2006. Opracování kamene. Plzeň: Pro Fakultu filozofickou Západočeské univerzity v Plzni vydalo nakladatelství a vydavatelství Vlasty Králové.
- JOHNSON, L. T. (1990). Charivari/Shivaree: A European Folk Ritual on American Plains. Journal of Interdisciplinary History, 20 (3). 371-387.
- KEMPENSKÝ, T. (2001). Čtyři knihy o následování Krista. Brno: Cesta.
- KENDALL, B. L. (1991). Opportunities in Dental Care Careers. Chicago: VGM Career Horizons.
- KIECKHEFER, R. (2005). Magie ve středověku. Praha: Argo.
- KLÁPŠTĚ, J. (2005). Proměna českých zemí ve středověku. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- KLEINSCHMIDT, H. (2005). Perception and Action in Medieval Europe. Woodbridge: The Boydell Press.
- KOCH, W. (2008). Evropská architektura: encyklopedie evropské architektury od antiky po současnost. Praha: Universum.
- KONDROVÁ, M. (2010). Ludé povídajú, že su malovaná... Kosmetika a krášlení. In TARCALOVÁ, L. (Ed.). Tělo jako kulturní fenomén. „Já nejsem dřevo, jsem duch a tělo“. Uherské Hradiště: Slovácké muzeum. 115-126.
- KRÁSA, J. (1971). Rukopisy Václava IV. Praha: Odeon.
- KRÁSA, J. (1990). České iluminované rukopisy 13. – 16. století. Praha: Odeon.
- KŘÍŽEK, V. (2002). Obrazy z dějin lázeňství. Praha: Libri.
- KUTHAN, J., & ROYT, J. (2011). Katedrála sv. Víta, Václava a Vojtěcha: svatyně českých patronů a králů. Praha: Nakladatelství Lidové noviny ve spolupráci s Katolickou teologickou fakultou Univerzity Karlovy.
- KÜMMEL, W. F. (1977). Musik und Medizin: Ihre Wechselbeziehung in Theorie und Praxis von 800 bis 1800. Freiburg: Verlag Karl Alber.
- LAWRENCE, C. H. (2001). Dějiny středověkého mnišství. Brno: Centrum pro studium DEMOKRACIE a kultury; Praha: Vyšehrad.
- LAUWRES, M. (2008). Smrt a mrtví. In LE GOFF, J., & SCHMITT, J. C. (Eds.), Encyklopedie středověku. Praha: Vyšehrad.
- LE GOFF, J. (1998). Středověká imaginace. Praha: Argo.
- LE GOFF, J. (1999a). Intelektuálové ve středověku. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- LE GOFF, J. (1999b). Středověký člověk. In LE GOFF, J. (Ed.): Středověký člověk a jeho svět. Vyšehrad, Praha 1999. 9-37.
- LE GOFF, J. (2005). Kultura středověké Evropy. Praha: Vyšehrad.
- LE GOFF, J. (2006). Tělo ve středověké kultuře. Praha: Vyšehrad.
- LE GOFF, J., & SCHMITT, J. C. (1981). Le Charivari. Paris: Mouton.
- LETURCQ, S. (2004). La vie rurale au Moyen Âge: Xe-XVe siècle. Paris: A. Colin.
- LIVI BACCI, M. (2003). Populace v evropské historii. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- LORRIS, G. de. (1977). Román o Růži. Praha: Odeon.
- MACHAUT, G. de. (1977). Mé srdce pokorné. Praha: Odeon.
- MONTANARI, M. (2003). Hlad a hojnost: dějiny stravování v Evropě. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- MOTLEY, W. E. (1983). Ethics, Jurisprudence and History for the Dental Hygienist. Philadelphia: Lea & Febiger.
- MULLALLY, R. (2011). The Carole: A Study of a Medieval Dance. Farnham: Ashgate.
- NEWMAN, P. B. (2001). Daily Life in the Middle Ages. Jefferson: McFarland & Company.
- NOVÁK, L., & DVOŘÁK, P. (2011). Úvod do logiky aristotelské tradice. Praha: Krystal OP.
- OHLER, N. (2001). Umírání a smrt ve středověku. Jinočany: H+H.
- OHLER, N. (2006). Katedrála: náboženství, politika, architektura, dějiny. Jinočany: H+H.
- OLIVOVÁ, V. (1979). Lidé a hry. Praha: Olympia.
- OTIS-COUR, L. (2002). Rozkoš a láska: Dějiny partnerských vztahů ve středověku. Praha: Vyšehrad.
- PÁTKOVÁ, H. (2005). Bratrstva ve středověkých Čechách – probádané téma? In JIRÁNEK, T., & KUBEŠ, J. (Eds.). Bratrstva. Světská a církevní sdružení a jejich role v kulturních a společenských strukturách od středověku do moderní doby. Sborník příspěvků z III. pardubické bienále, 29.–30. dubna 2004. Pardubice: Univerzita Pardubice. 11-18.
- PEŠINA, J. (1970). České umění gotické 1350-1420. Praha: Academia.
- PETRÁŇ, J. (1985). Dějiny hmotné kultury: Kultura každodenního života od pravěku do 15. století I/II. Praha: SPN.
- PETRÁŇOVÁ, L. (2005). Průvodce všedním životem ve středověku. Úvaly: Albra.
- PŮTOVÁ, B. (2009). Tance smrti. In MALINA, J. (Ed.). Antropologický slovník, aneb, Co by mohl o člověku vědět každý člověk: (s přihlédnutím k dějinám literatury a umění). Brno: Akademické nakladatelství CERM.
- RICHÉ, P., & VERGER, J. (2011). Učitelé a žáci ve středověku. Praha: Vyšehrad.
- RUIZOVÁ, L. (2008). Reálie k dějinám hygieny: kolekce nádob osobní hygieny z fondů hradů a zámků. Praha: Národní památkový ústav.
- RUIZOVÁ, L. (2010). Tělesná hygiena v kulturní historii. In TARCALOVÁ, L. (Ed.). Tělo jako kulturní fenomén. „Já nejsem dřevo, jsem duch a tělo“. Uherské Hradiště: Slovácké muzeum. 129-147.
- RUIZOVÁ, L. (2013). Očista ducha i těla: tělesná hygiena v kulturní historii. Praha: Národní památkový ústav.
- LA SALE, A. de (1931). Patnáct radostí manželských. Les quinze joyes de mariage. Vyškov na Moravě: F. Obzina.
- SCOTT, M. (2004). Medieval Clothing and Costumes: Displaying Wealth and Class in Medieval Times. New York: The Rosen Publishing Group.
- SHERROW, V. (2006). Encyclopedia of Hair: A Cultural History. Westport: Greenwood Press.
- SCHAUS, M. (2006). Women and Gender in Medieval Europe: An Encyclopedia. New York: Routledge.
- SCHRAMM, H., SCHWARTE, L., & LAZARDZIG, J. (2006). Spektakuläre Experimente: Praktiken der Evidenzproduktion im 17. Jahrhundert. Berlin; New York: Walter De Gruyter.
- SMITHOVÁ, V. (2011). Dějiny čistoty a osobní hygieny. Praha: Academia.
- SOMMER, J. (2003). Malé dějiny sportu aneb o sportech našich předků. Olomouc: Fontána.
- SUGER (2006). Spisy o Saint-Denis. Praha: OIKOYMENH.
- ŠMAHEL, F. (2004). Studie o cestě Karla IV. do Francie 1377–1378. IV. Slavnostní bankety v Palais de la Cité. Archeologické rozhledy, 56, 1. 92-138.
- ULLMANN, E. (1987). Svět gotické katedrály. Praha: Vyšehrad.
- VERDON, J. (2003). Volný čas ve středověku. Praha: Vyšehrad.
- WILKINS, S. (2002). Sports and Games of Medieval Cultures: Sports and Games through History. Westport: Greenwood Press.
- WONDRÁK, E. (1999). Historie moru v českých zemích: o moru, morových ranách a boji proti nim, o zoufalství, strachu a nadějích i o nezodpovězených otázkách. Praha: Triton.
- ZÍBRT, Č. (1960). Jak se kdy v Čechách tancovalo: dějiny tance v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a na Slovensku od nejstarší doby až do konce 19. století se zvl. zřetelem k dějinám tance vůbec. Praha: SNKLU.